1 वन्दे भारतमातरम्

(भारतमाता को प्रणाम करता हूँ/करती हूँ)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन-पदद्वयेन वा उत्तरं लिखन्तु—

(क) पर्वतराज कः?

उत्तरम्— हिमालयः।

(ख) समुद्रः कस्याः चरणौ प्रक्षालयति?

उत्तरम्— भारतमातुः।

(ग) त्रिवर्णयुतः ध्वजः कुत्र विलसति?

उत्तरम्— भारतमातुः हस्ते।

(घ) ध्वजस्थितः केशरवर्णः अस्मान् किं वक्तुं प्रेरयति?

उत्तरम्— जयतु सैनिकः।

(ङ) कृषकबान्धवाः भारतभूमिं कैः सिञ्चन्ति?

उत्तरम्— स्व-स्वेदबिन्दुभिः।

(च) केषां धवलयशः राष्ट्रध्वजस्य मध्ये विलसति?

उत्तरम्— वैज्ञानिकानाम्।

(छ) सूर्यः कं विना नित्यं सञ्चरति?

उत्तरम्— विरामम् विना।

2. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

(क) पवित्राः नद्यः काः?

उत्तरम्— पवित्राः नद्यः गङ्गा, यमुना, सरस्वती, सिन्धुः, ब्रह्मपुत्रः, गण्डकी, महानदी, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, इत्यादयः सन्ति।

(ख) विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः जनाः किमर्थम् आगच्छन्ति?

उत्तरम्— तीर्थक्षेत्राणां धूलिं ललाटे स्थापयितुं विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः असंख्याः जनाः आगच्छन्ति।

(ग) धर्मचक्रं कं भावं बोधयति?

उत्तरम्— धर्मचक्रं 'चलनीयं कर्त्तव्यपथे वै, न विरम, सततं चलः' इति भावं बोधयति।

(घ) कृषकबान्धवानाम् परिश्रमेण भारतभूमिः कथं सञ्जाता?

उत्तरम्— कृषक बान्धवानां परिश्रमेण एव भारतभूमिः हरितवर्णमयी, समृद्धा सस्यश्यामला च सञ्जाता।

(ङ) विज्ञानस्य केषु क्षेत्रेषु भारतीयैः यशः प्राप्तम्?

उत्तरम्— अणुशास्त्रे, सङ्गणकशास्त्रे, चिकित्साशास्त्रे अन्तरिक्षशास्त्रे, आयुधशास्त्रे, इत्यादिषु क्षेत्रेषु भारतीयैः यशः प्राप्तम्।

(च) अन्ते सर्वे किं गीतं गायन्ति?

उत्तरम्— अन्ते सर्वे मिलित्वा इदं गीतं गायन्ति—

वयं बालकाः भारतभक्ताः,
वयं बालिकाः भारतभक्ताः।
वयं हि सर्वे भारतभक्ताः,
पृथ्वीं स्वर्गं जेतुं शक्ताः॥

3. रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य उदाहरणानुसारं प्रश्न निर्माणं कुर्वन्तु—

यथा— <u>अस्माकं</u> वत्सला भारतमाता।
केषां वत्सला भारतमाता?

(क) समुद्रः <u>भारतमातुः</u> चरणौ प्रक्षालयति।

उत्तरम्— समुद्रः कस्याः चरणौ प्रक्षालयति?

(ख) जनाः तीर्थ क्षेत्राणां धूलिं <u>ललाटे</u> स्थापयति।

उत्तरम्— जनाः तीर्थक्षेत्राणां धूलिं कुत्र स्थापयति?

(ग) <u>वीराः</u> भारतमातुः सर्वदा सेवां कृतवन्तः।

उत्तरम्— के भारतमातुः सर्वदा सेवां कृतवन्तः?

(घ) 'जयतु कृषकः' इति वक्तुम् <u>अस्मान्</u> प्रेरयति।

उत्तरम्— जयतु कृषकः इति वक्तुम् कः प्रेरयति?

(ङ) <u>नदी</u> कष्टानि सहमाना प्रवहति।

उत्तरम्— का कष्टानि सहमाना प्रवहति?

(च) वयं गौरववर्धनार्थं <u>प्रयत्नं</u> कुर्मः।

उत्तरम्— वयं गौरववर्धनाय किं कुर्मः?

4. अधः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानेषु रूपाणि लिखन्तु—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	चरणम्	चरणौ	.... (द्वितीया विभक्ति)
(ख)	नदी	....	नद्यः (प्रथमा विभक्ति)

(ग) ललाटे .... (सप्तमी विभक्ति)

(घ) देशाय .... (चतुर्थी विभक्ति)

(ङ) चक्रम् .... चक्राणि (प्रथमा विभक्ति)

(च) .... वैज्ञानिकैः (तृतीया विभक्ति)

(छ) अहम् .... (प्रथमा विभक्ति)

(ज) विज्ञानस्य .... (षष्ठी विभक्ति)

उत्तरम्—

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
(क) चरणम्	चरणौ	चरणाः (द्वितीया विभक्ति)
(ख) नदी	**नद्यौ**	नद्यः (प्रथमा विभक्ति)
(ग) ललाटे	**ललाटयोः**	**ललाटेषु** (सप्तमी विभक्ति)
(घ) देशाय	**देशाभ्याम्**	**देशेभ्यः** (चतुर्थी विभक्ति)
(ङ) चक्रम्	**चक्रे**	चक्राणि (प्रथमा विभक्ति)
(च) **वैज्ञानिकेन**	**वैज्ञानिकाभ्याम्**	वैज्ञानिकैः (तृतीया विभक्ति)
(छ) अहम्	**आवाम्**	**वयम्** (प्रथमा विभक्ति)
(ज) विज्ञानस्य	**विज्ञानयोः**	**विज्ञानानाम्** (षष्ठी विभक्ति)

5. **अधः प्रदत्तानि वाक्यानि पठित्वा मातृभाषायां/प्रान्तीय भाषायाम्/आङ्ग्लभाषायां वा अनुवादं कुर्वन्तु—**

(क) भारतभूमौ पवित्राः नद्यः प्रवहन्ति।

उत्तरम्— भारतभूमि पर पवित्र नदियाँ बहती हैं।

(ख) भारतस्य मस्तके हिमालयः मुकुटरूपेण शोभते।

उत्तरम्— भारत के मस्तक पर हिमालय मुकुट के रूप में सुशोभित है।

(ग) भारतभूमौ श्रेष्ठाः पर्वताः विराजन्ते।

उत्तरम्— भारतभूमि पर श्रेष्ठ पर्वत विराजमान हैं।

(घ) राष्ट्रध्वजे केशरः, श्वेतः, हरितः च वर्णाः सन्ति।

उत्तरम्— राष्ट्रीय ध्वज में केसरिया, सफेद और हरे रंग हैं।

(ङ) वयं सर्वे भारते जन्म प्राप्तवन्तः।

उत्तरम्— हम सबने भारत में जन्म लिया है।

6. **अधः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं विभक्तिं वचनं च लिखन्तु—**

शब्दः	**विभक्तिः**	**वचनम्**
(क) भारतमाता	प्रथमा विभक्तिः	एकवचनम्
(ख) नद्यः	....	....
(ग) ललाटे	....	....
(घ) तीर्थक्षेत्राणाम्	....	....
(ङ) देशस्य	....	....
(च) बलिदानम्	....	....
(छ) कृषीवलबान्धवाः	....	....
(ज) अस्मान्	....	....
(झ) क्षेत्रेषु	....	....

उत्तरम्—

शब्द	**विभक्ति**	**वचनम्**
(क) भारतमाता	**प्रथमा विभक्तिः**	**एकवचनम्**
(ख) नद्यः	प्रथमा	बहुवचनम्
(ग) ललाटे	सप्तमी	एकवचनम्
(घ) तीर्थक्षेत्राणाम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ) देशस्य	षष्ठी	एकवचनम्
(च) बलिदानम्	द्वितीया	एकवचनम्
(छ) कृषीवबलबान्धवाः	प्रथमा	बहुवचनम्
(ज) अस्मान्	द्वितीया	बहुवचनम्
(झ) क्षेत्रेषु	सप्तमी	बहुवचनम्

7. **पाठे प्रयुक्तानि क्रियापदानि रिक्तस्थानेषु लिखन्तु—**

शृणुमः ....

....

....

....

उत्तरम्—

शृणुमः	शोभते	प्रक्षालयति	विराजन्तु
आगच्छन्ति	सुशोभन्ते	विलसति	प्रयच्छति
अस्ति	प्रेरयति	जयतु	सिञ्चन्ति
परिपोषयति	सन्ति	गायामः	कुर्मः

8. **अधः प्रदत्तानां क्रियापदानां त्रिषु पुरुषेषु त्रिषु वचनेषु च लट् लकारस्य रूपाणि लिखन्तु—**

पुरुष	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	भवति	....	....
मध्यम	....	....	....
उत्तम	....	....	....

उत्तरम्—

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यम	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तम	भवामि	भवावः	भवामः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अस्ति	....	....
मध्यम	....	....	....
उत्तम	....	....	....

उत्तरम्—

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यम	असि	स्थः	स्थ
उत्तम	अस्मि	स्वः	स्मः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	....	....	....
मध्यम	....	....	....
उत्तम	....	....	इच्छामः

उत्तरम्—

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति
मध्यम	इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ
उत्तम	इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	....	....	आगच्छन्ति
मध्यम	....	....	....
उत्तम	....	....	....

उत्तरम्—

पुरुषः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम	आगच्छति	आगच्छतः	आगच्छन्ति
मध्यम	आगच्छसि	आगच्छथः	आगच्छथ
उत्तम	आगच्छामि	आगच्छावः	आगच्छामः

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **अधः प्रदत्तेषु विकल्पेषु उचितं विकल्पं चिनुत—**

(क) 'आनन्दमठः' इति अस्ति—
(अ) उपन्यासम् (ब) निबन्धम्
(स) कथाम् (द) काव्यम्

(ख) 'अहं मातुः वन्दनं करोमि।' रेखांकित पदे विभक्ति अस्ति—
(अ) प्रथमा (ब) तृतीया
(स) षष्ठी (द) सप्तमी

(ग) 'वन्दे मातरम्' गीतम् कति भाषायाम् वर्तते।
(अ) एकम् (ब) द्वये
(स) तिस्रः (द) चत्वारः

(घ) 'आनन्दमठः' उपन्यासं लिखतम् अस्ति—
(अ) रविन्द्रेण
(ब) बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायेन
(स) सुभाषेण (द) शरच्चन्द्रेण

(ङ) वत्सला का ?
(अ) भारत माता (ब) धरती माता
(ग) देवी माता (द) सरस्वती

(च) 'हरितवर्ण' पदस्य हिन्दी अर्थम् अस्ति—
(अ) हरा (ब) हरा रंग
(स) काला (द) लाल

उत्तराणि—(क) (अ), (ख) (स), (ग) (ब), (घ) (ब), (ङ) (अ), (च) (ब)।

2. **सत्यम् असत्यं वा लिखत।**

(क) केशरवर्ण शौर्यस्य प्रतीकम् अस्ति। ( )
(ख) ''जयतु सैनिकः'' इति वक्तुं हरितवर्णः अस्मान् प्रेरयति। ( )
(ग) भारतमातुः हस्ते विलसति द्विवर्णयुक्तः राष्ट्रध्वज। ( )
(घ) कृषकः बान्धवाः भारतभूमि स्व-स्वेदबिन्दुभिः सिञ्चन्ति। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) असत्यम् (घ) सत्यम्।

3. उचितं विकल्पं लिखित्वा रिक्तस्थानानि पूर्तिं कुरुत—

(क) एषा अस्माकं .... भारतमाता।

(ख) मङ्गलानितीर्थ क्षेत्राणि .... सुशोभन्ते।

(ग) ध्वजस्य मध्ये .... विराजते।

(घ) .... ध्वजस्य ऊर्ध्वभागे केशरवर्ण विराजते।

उत्तराणि—(क) वत्सला (ख) भारतभूमौ (ग) चक्रम् (घ) त्रिवर्ण।

4. 'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे समानार्थक पदानि तयोः समीचीनं संयोगं कुरुत।

	'क'	'ख'
1.	कष्टानि	वैज्ञानिकैः
2.	सततं	सत्यस्य
3.	भारतीयैः	चल
4.	शान्तेः	सहमाना

उत्तरम्—

	'क'	**'ख'**
1.	कष्टानि	सहमाना
2.	सततं	चल
3.	भारतीयैः	वैज्ञानिकैः
4.	शान्तेः	सत्यस्य

5. एकपदेन वा द्विपदेन उत्तरत—

(क) वयं सर्वे मिलित्वा किं गायामः?

(ख) नदी कष्टानि सहमाना अपि कं प्रति नित्यं प्रवहति?

(ग) 'अराः' पदे वचनम् अस्ति।

(घ) ''अस्मिन् चक्रे चतुर्विंशतिः अराः सन्ति।'' संख्यापदं चिनुत।

(ङ) गङ्गा का?

उत्तरम्— (क) भारतमातुः गीतम्। (ख) ध्येयं प्रति। (ग) बहुवचनम्। (घ) चतुर्विंशतिः। (ङ) पवित्राः नदी।

6. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरत—

(क) नद्यः अस्माकं काम् इव?

उत्तरम्— नद्यः अस्माकं मातरः इव।

(ख) महेन्द्रः, मलयः, विन्ध्यः, अरावलिः इत्यादयः के सन्ति?

उत्तरम्— महेन्द्रः, मलयः, विन्ध्यः, अरावलिः इत्यादयः पवित्राः पर्वताः सन्ति।

(ग) समुद्रः कस्याः चरणौ प्रक्षालयति?

उत्तरम्— समुद्रः भारतमातुः चरणौ प्रक्षालयति।

(घ) त्यागपरम्परायाः सूचकः वर्णः कथ्यते?

उत्तरम्— केशरः वर्णः त्याग परम्परायाः सूचकः वर्णः कथ्यते। ●●

2 नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्

(हम सब नित्य सुन्दर कथन रूपी रस का पान करते हैं)

अभ्यासः

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु—

(क) नरः कतिभिः वकारैः पूजितः भवति?

उत्तरम्— पञ्चभिः वकारैः।

(ख) पुरुषेण कति दोषाः हातव्याः?

उत्तरम्— षड्दोषाः।

(ग) बुद्धिः केन शुध्यति?

उत्तरम्— ज्ञानेन।

(घ) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः कः पूर्यते?

उत्तरम्— घटः।

(ङ) आलस्यं केषां महान् रिपुः अस्ति?

उत्तरम्— मनुष्याणाम्।

2. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

(क) नरः कथं पूजितो भवति?

उत्तरम्— वस्त्रेण वपुषा, वाचा, विद्यया:, विनयेन, च इति एतैः पञ्चभिः वकारैः युक्तः नरः पूजितः भवति।

(ख) पुरुषेण के दोषाः हातव्याः?

उत्तरम्— पुरुषेण निद्रा, तन्द्रा, भयं, क्रोधः आलस्यं, दीर्घसूत्रता इति षड्दोषा: हातव्या:।

(ग) कस्य बुद्धिः विस्तारिता भवति?

उत्तरम्— यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति च तस्य बुद्धिः दिवाकर किरणैः, नलिनी दलम् इव विस्तारिता भवति।

(घ) किं कृत्वा मनुष्यः नावसीदति?

उत्तरम्— परिश्रमं कृत्वा मनुष्य नावसीदति।

(ङ) व्यासस्य वचन द्वयं किम्?

उत्तरम्— परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।

3. उदाहरणानुसारं श्लोकांशान् यथोचितं योजयन्तु—

(क) विद्यया वपुषा वाचा — निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध
वस्त्रेण विनयेन च। — आलस्यं दीर्घसूत्रता॥

(ख) षड् दोषाः पुरुषेणेह — वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो
हातव्या भूतिमिच्छता। — भवति पूजितः॥

(ग) अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति — वर्षं तद् भारतं नाम भारती
मनः सत्येन शुध्यति। — यत्र सन्ततिः॥

(घ) उत्तरं यत् समुद्रस्य — स हेतुः सर्वविद्यानां
हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। — धर्मस्य च धनस्य च॥

(ङ) जलबिन्दुनिपातेन — विद्यातपोभ्यां भूतात्मा
क्रमशः पूर्यते घटः — बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति॥

उत्तरम्—

(क) विद्यया वपुषा वाचा — वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो
वस्त्रेण विनयेन च। — भवति पूजितः॥

(ख) षड् दोषाः पुरुषेणेह — निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध
हातव्या भूतिमिच्छता। — आलस्यं दीर्घसूत्रता॥

(ग) अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति — विद्यातपोभ्यां भूतात्मा
मनः सत्येन शुध्यति। — बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति॥

(घ) उत्तरं यत् समुद्रस्य — वर्षं तद् भारतं नाम भारती
हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। — यत्र सन्ततिः॥

(ङ) जलबिन्दुनिपातेन — स हेतुः सर्वविद्यानां
क्रमशः पूर्यते घटः। — धर्मस्य च धनस्य च॥

4. निम्नलिखितानां वाक्यानां समानार्थकान् श्लोकांशान् पाठात् चित्वा लिखन्तु—

(क) मधुरवाण्या सर्वे प्रसन्ना भवन्ति।

उत्तरम्— प्रिय वाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।

(ख) परिश्रमेण तुल्यः बान्धवः नास्ति।

उत्तरम्— नास्त्युद्यमसमो बन्धुः।

(ग) परोपकारेण मानवस्य पुण्यार्जनं भवति।

उत्तरम्— परोपकार पुण्याय भवति।

(घ) हिन्दमहासागरात् हिमालयपर्यन्तं भारतवर्षम्।

उत्तरम्— उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्। वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥

5. अधोलिखितानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं पर्यायपदानि लिखन्तु—

यथा— वपुः — शरीरम्

(क) जलम् — __________

(ख) लोचनम् — __________

(ग) धनम् — __________

(घ) बुद्धि — __________

(ङ) रिपुः — __________

उत्तरम्—

(क) जलम् — वारि, नीरम्, तोयम्

(ख) लोचनम् — नेत्रम्, चक्षुः, अक्षिः

(ग) धनम् — सम्पदाम्, संपत्तिम्, द्रव्यम्

(घ) बुद्धि — मनीषा, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः

(ङ) रिपुः — शत्रु, अरिः, वैरिः

अत्र इदम् अवधेयम् (यहाँ इसे जानें)

तृतीयाविभक्तेः शब्दरूपाणि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु च

	शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुंलिङ्गशब्दाः	छात्र	छात्रेण	छात्राभ्याम्	छात्रैः
	शिक्षक	शिक्षकेण	शिक्षकाभ्याम्	शिक्षकैः
स्त्रीलिङ्गशब्दाः	विद्या	विद्यया	विद्याभ्याम्	विद्याभिः
	छात्रा	छात्रया	छात्राभ्याम्	छात्राभिः
नपुंसकलिङ्गशब्दाः	सत्य	सत्येन	सत्याभ्याम्	सत्यैः
	ज्ञान	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
	किम्	केन	काभ्याम्	कैः

6. **अधः रिक्तस्थानानि तृतीयाविभक्तेः समुचितरूपैः पूरयन्तु—**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सुधाखण्डेन	सुधाखण्डाभ्याम्	सुधाखण्डैः
वृक्षेण	....	....
....	लताभ्याम्	लताभिः
....	देशाभ्याम्	देशैः
पुण्येन	....	....
....	....	विनयैः

उत्तरम्—

एकवचनम्	द्विवचनम	बहुवचनम्
सुधाखण्डेन	सुधाखण्डाभ्याम्	सुधाखण्डैः
वृक्षेण	वृक्षाभ्याम्	वृक्षैः
लतया	लताभ्याम्	लताभिः
देशेन	देशाभ्याम्	देशैः
पुण्येन	पुण्याभ्याम्	पुण्यैः
विनयेन	विनयाभ्याम्	विनयैः

7. **कोष्ठके पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु—**

उत्तरम्	यत्	....	हिमाद्रेश्चैव	....
....	तद्भारतं	....	भारती यत्र	....
....	सर्वे	तुष्यन्ति	....	
तस्मात्	....	वक्तव्यम्	वचने का	....

उत्तरम्—

यत्	**समुद्रस्य**	हिमाद्रेश्चैव	**दक्षिणम्**	
वर्षं	तद्भारतं	**नाम**	भारती यत्र	**सन्ततिः**
प्रियवाक्यप्रदानेन	**सर्वे**	तुष्यन्ति	**जन्तवः**	
तस्मात्	**तदेव**	वक्तव्यम्	वचने का	**दरिद्रता**

8. **उपर्युक्तानि सुभाषितानि पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(क) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो .... रिपुः।

(ख) .... वचने का दरिद्रता।

(ग) यः पठति लिखति पृच्छति ....।

(घ) स हेतुः सर्वविद्यानां .... धनस्य च।

(ङ) .... बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति।

उत्तरम्— (क) महान्, (ख) तस्मात् तदेव वक्तव्यं, (ग) पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति, (घ) धर्मस्य च (ङ) विद्यातपोभ्यां भूत्मा।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **समुचित उत्तरस्य क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) श्रेष्ठ जनैः उक्तानि सुवचनानि कथ्यते—

(अ) पद्यानि (ब) श्लोकानि

(स) सुभाषितानि (द) सत्काव्यम्

(ख) 'सुभाषितानि' पदे उपसर्ग अस्ति—

(अ) सु (ब) सुभा

(स) तानि (द) सुभ

(ग) 'नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्।' इति कथने 'पिबामः' पदे पुरुषः अस्ति—

(अ) प्रथमपुरुषः (ब) मध्यम पुरुषः

(स) उत्तम पुरुषः (द) महापुरुषः

(घ) अस्माभिः कर्त्तव्यं-अकर्त्तव्यं इति बोधयन्ति—

(अ) ग्रन्थाः (ब) पुस्तकानि

(स) सुभाषितानि (द) व्यञ्जनानि

(ङ) 'भाष्' धातु युक्तं पदम् अस्ति—

(अ) सूक्तम् (ब) सुभाषितम्

(स) भासुरम् (द) विभासति

उत्तराणि—(क) (स), (ख) (अ), (ग) (स), (घ) (स), (ङ) (ब)।

2. **रिक्तस्थानानि उचित पदेन पूरयत—**

(क) बुद्धिः .... शुध्यति। (ज्ञानेन/रसेन)

(ख) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः .... पूर्यते। (घटः/कूपम्)

(ग) उत्तरं यत् .... हिमाद्रेश्चेव दक्षिणम्। (कैलासस्य/समुद्रस्य)

(घ) परिश्रमं .... मनुष्यः नावसीदति। (कृत्वा/अकृत्वा)

उत्तराणि—(क) ज्ञानेन (ख) घटः (ग) समुद्रस्य (घ) कृत्वा।

3. **सत्य/असत्यम् विचारयित्वा लिखत—**

(क) नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्। ( )

(ख) सुभाषितानां पठनेन धनं वर्धते। ( )

(ग) विद्या विनयेन शोभते। ( )

(घ) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् मित्रम्। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) सत्यम् (घ) असत्यम्।

4. **सुमेलन—**

	'क'	'ख'
1.	हेतुः	अन्येभ्यः कष्ट प्रदानम्
2.	उपाश्रयति	सत्कर्मणां फलम्
3.	पुण्यं	समीपं गच्छति
4.	परपीडनम्	कारणम्

उत्तरम्—

	'क'	'ख'
1.	हेतुः	कारणम्
2.	उपाश्रयति	समीपं गच्छति
3.	पुण्यं	सत्कर्मणां फलम्
4.	परपीडनम्	अन्येभ्यः कष्ट प्रदानम्

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) कया सर्वे प्रसन्नाः भवन्ति?

(ख) परिश्रमेण तुल्यः के नास्ति?

(ग) परोपकारेण मानवस्य केषाम् अर्जनं भवति?

(घ) कस्मात् हिमालयपर्यन्तं भारतवर्षम्?

उत्तराणि—(क) मधुरवाण्या। (ख) बान्धवः। (ग) पुण्यानाम्। (घ) हिन्दमहासागरात्।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) भूतात्मा काभ्यां शुद्धं भवति?

उत्तरम्— विद्या तपोभ्यां भूतात्मा शुद्धं भवति।

(ख) षड्दोषाः केन हातव्या?

उत्तरम्— विद्या तपोभ्यां भूतात्मा शुद्धं भवति।

(ग) जीवने निरन्तरं कस्य आवश्यकता अस्ति?

उत्तरम्— जीवने निरन्तरं अभ्यासस्य आवश्यकता अस्ति।

(घ) भारतवर्षस्य नागरिकाः के कथ्यन्ते?

उत्तरम्— भारतवर्षस्य नागरिकाः भारतीयाः कथ्यन्ते।

●●

3 मित्राय नमः

(मित्र के लिए नमस्कार है।)

अभ्यासः

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु—**

(क) शुभं भवतु इति कः वदति?

उत्तरम्— आचार्या।

(ख) योगिता आचार्यां 'किं शिक्षयतु' वदति?

उत्तरम्— सूर्यनमस्कारं।

(ग) सूर्यनमस्कारः कतीनाम् आसनानां समाहारः अस्ति?

उत्तरम्— द्वादशानाम् ।

(घ) केषु सूर्यनमस्कारः श्रेष्ठः?

उत्तरम्— योगासनेषु।

(ङ) सूर्यनमस्कारेण जनाः कीदृशं शरीरं प्राप्नुवन्ति?

उत्तरम्— स्वस्थः शरीरः।

2. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—**

(क) सर्वे छात्राः आचार्यां किं पृच्छन्ति?

उत्तरम्— सर्वे छात्राः आचार्यां योगासनं पृच्छन्ति।

(ख) सूर्यनमस्कारः इत्यनेन कः आशयः?

उत्तरम्— सूर्याय नमस्कारः अस्ति।

(ग) आचार्या कं श्लोकं पाठयति?

उत्तरम्— आचार्या निम्न श्लोकं पाठयति—

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने-दिने।
आयुः प्रज्ञा बलं वीर्यं तेजस्तेषां च जायते॥

(घ) सूर्यनमस्कारस्य प्रथमः मंत्रः कः?

उत्तरम्— सूर्यनमस्कारस्य प्रथमः मंत्र अस्ति— ॐ मित्राय नमः।

(ङ) सूर्यनमस्कारेण कीदृशं बलं वर्धते?

उत्तरम्— सूर्यनमस्कारेण शारीरिकं, मानसिकं, आध्यात्मिकं च बलं वर्धते।

3. **पाठात् समुचितं पदं चित्वा अधः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(क) प्रत्येकस्मात् .... पूर्वम् एकः मंत्रः भवति।

(ख) वयं प्रतिदिनं .... करवाम।

(ग) स्वस्थं .... स्वस्थं .... च प्राप्नवाम।

(घ) एकेन .... सूर्यनमस्कारस्य बहूनि प्रयोजनानि वदामि।

(ङ) आदित्यस्य .... ये कुर्वन्ति दिनेदिने।

उत्तराणि—(क) सूर्यनमस्कारात् (ख) सूर्यनमस्कारं (ग) शरीरं, मनः, (घ) श्लोकेन, (ङ) नमस्कारान्।

अधोलिखितानि शब्दरूपाणि पठन्तु अवगच्छन्तु च।

लिङ्गम्	शब्दः	चतुर्थी विभक्तिरूपाणि		
		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अकारान्त-पुंलिङ्गम्	छात्र	छात्राय	छात्राभ्याम्	छात्रेभ्यः
	नायक	नायकाय	नायकाभ्याम्	नायकेभ्यः
	आदित्य	आदित्याय	आदित्याभ्याम्	आदित्येभ्यः
आकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्	आचार्या	आचार्यायै	आचार्याभ्याम्	आचार्याभ्यः
	योगिता	योगितायै	योगिताभ्याम्	योगिताभ्यः
	बालिका	बालिकायै	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः

ईकारान्त– स्त्रीलिङ्गम्	शालिनी	शालिन्यै	शालिनीभ्याम्	शालिनीभ्य:
	नदी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्य:
	भगिनी	भगिन्यै	भगिनीभ्याम्	भगिनीभ्य:
अकारान्त– नपुंसकलिङ्गम्	आसन	आसनाय	आसनाभ्याम्	आसनेभ्य:
	भोजन	भोजनाय	भोजनाभ्याम्	भोजनेभ्य:
	फल	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्य:

अत्र इदम् अवधेयम् (अब यह जानें)

'नमः' शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।
यथा— भास्कराय नमः।

4. **पाठे विद्यमानानां 'नमः' युक्तशब्दानां सङ्ग्रहं कृत्वा लिखन्तु—**

यथा— ॐ मित्राय नमः।

(क) .... (ख) ....
(ग) .... (घ) ....
(ङ) .... (च) ....
(छ) .... (ज) ....
(झ) .... (ञ) ....
(ट) ....

उत्तरम्—

(क) ॐ रवये नमः। (ख) ॐ सूर्याय नमः।
(ग) ॐ भानवे नमः। (घ) ॐ खगाय नमः।
(ङ) ॐ पूष्णे नमः। (च) ॐ हिरण्यगर्भाय नमः।
(छ) ॐ मरीचये नमः। (ज) ॐ आदित्याय नमः।
(झ) ॐ सावित्रे नमः। (ञ) ॐ भाष्कराय नमः।
(ट) ॐ अर्काय नमः।

5. **उदाहरणानुसारं कोष्ठकात् पदानि स्वीकृत्य वाक्यानि रचयन्तु—**

अग्निः, आचार्या, त्रिवर्णध्वजः, जनकः, वृक्षः, देवी, भगिनी, मातामही, जननी, पृथिवी, नदी

यथा— अग्नये नमः।

(क) .... (ख)..................
(ग) .... (घ) ....
(ङ) .... (च) ....
(छ) .... (ज) ....
(झ) .... (ञ) ....

उत्तरम्— (क) आचार्यायै नमः।
(ख) त्रिवर्णध्वजाय नमः।
(ग) जनकाय नमः।
(घ) वृक्षाय नमः।
(ङ) देव्यै नमः।
(च) भगिन्यै नमः।
(छ) मातामह्यै नमः।
(ज) जनन्यै नमः।
(झ) पृथिव्यै नमः।
(ञ) नद्यै नमः।

अत्र इदम् अवधेयम् (यहाँ यह जानें)

दानार्थे (दा-धातोः तथा च यच्छ्-धातोः योगे) चतुर्थी- विभक्तेः प्रयोगः भवति।

यथा— शिक्षकः छात्राय पुस्तकं ददाति।
शिक्षकः छात्राय पुस्तकं यच्छति।

6. **कोष्ठके विद्यमानानां शब्दानां चतुर्थी-विभक्तेः रूपाणि प्रयुज्य वाक्यानि पुनः लिखन्तु—**

यथा—सैनिकः (देश) जीवनं प्रयच्छति। सैनिकः देशाय जीवनं प्रयच्छति।

(क) माता (याचक) वस्त्रं ददाति।	....
(ख) पौत्रः (पितामही) औषधं ददाति।	....
(ग) अहं (भगिनी) उपायनं ददामि।	....
(घ) पिता(सेविका) वेतनं ददाति।	....
(ङ) त्वं (मित्र) पुष्पं ददासि।	....
(च) देवः (भक्त) आशीर्वादं ददाति।	....
(छ) आरक्षकः (चोर) दण्डं ददाति।	....

उत्तरम्—

(क) माता (याचक) वस्त्रं ददाति।	माता याचकाय वस्त्रं ददाति।
(ख) पौत्रः (पितामही) औषधं ददाति।	पौत्रः पितामह्यै औषधं ददाति।
(ग) अहं (भगिनी) उपायनं ददामि।	अहं भगिन्यै उपायनं ददामि।
(घ) पिता(सेविका) वेतनं ददाति।	पितासेविकायै वेतनं ददाति।
(ङ) त्वं (मित्र) पुष्पं ददासि।	त्वं मित्राय पुष्पं ददसि।
(च) देवः (भक्त) आशीर्वादं ददाति।	देवः भक्ताय आशीर्वादं ददाति।
(छ) आरक्षकः (चोर) दण्डं ददाति।	आरक्षकः चोराय दण्डं ददाति।

7. उदाहरणानुसारं माता कस्मै/कस्यै धनं ददाति इति कोष्ठके विद्यमानानि पदानि उपयुज्य लिखन्तु—

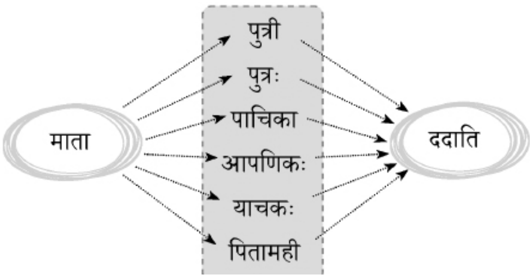

(क) ....माता पुत्र्यै धनं ददाति। ....

(ख) ....

(ग) ....

(घ) ....

(ङ) ....

(च) ....

उत्तरम— (ख) माता पुत्राय धनं ददाति।

(ग) माता पाचिकायै धनं ददाति।

(घ) माता आपणिकाय धनं ददाति।

(ङ) माता याचकाय धनं ददाति।

(च) माता पितामह्यै धनं ददाति।

8. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

यथा—	गणेश —	गणेशाय	गणेशाभ्याम्	गणेशेभ्यः
(क)	भक्त —	भक्ताय	....	भक्तेभ्यः
(ख)	सेविका —	....	सेविकाभ्याम्	....
(ग)	अनुजा —	अनुजायै	....	....
(घ)	गृहिणी —	....	गृहिणीभ्याम्	....
(ङ)	कुमारी —	कुमार्यै	कुमारीभ्याम्	....
(च)	वन —	वनाय	....	....
(छ)	मित्र —	....	....	मित्रेभ्यः

उत्तरम्—

(क)	भक्त —	भक्ताय	भक्ताभ्याम्	भक्तेभ्यः
(ख)	सेविका —	सेविकायै	सेविकाभ्याम्	सेविकाभ्यः
(ग)	अनुजा —	अनुजायै	अनुजाभ्याम्	अनुजाभ्यः
(घ)	गृहिणी —	गृहिण्यै	गृहिणीभ्याम्	गृहिणीभ्यः
(ङ)	कुमारी —	कुमार्यै	कुमारीभ्याम्	कुमारीभ्यः
(च)	वन —	वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः
(छ)	मित्र —	मित्राय	मित्राभ्याम्	मित्रेभ्यः

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **समुचित विकल्पं चित्वा क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) ''देव: भक्ताय आशीर्वादं ददाति।'' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदम् अस्ति—

(अ) देव: (ब) ददाति

(स) भक्ताय (द) आशीर्वादं

(ख) 'सेविका' शब्दस्य चतुर्थीविभक्ते: रूपमस्ति—

(अ) सेविका: (ब) सेविकायै

(स) सेविकाया: (द) सेविकाये

(ग) सूर्य: स्रोतम् अस्ति—

(अ) ऊर्जाया: (ब) धनस्य

(स) रूपस्य (द) ज्ञानस्य

(घ) ''सूर्य:'' शब्द पर्यायपदम् अस्ति—

(अ) मार्तण्ड: (ब) ब्रह्माण्ड

(स) प्रकाण्ड (द) पण्डित:

उत्तराणि— (क) (अ), (ख) (ब), (ग) (अ), (घ)(अ)।

2. **रिक्तस्थानानि उचित पदेन पूरयन्तु—**

(क) मीरा .... नमति। (जनकाय/जनकं)

(ख) .... सवितरं नमामि। (अहं/त्वं)

(ग) कुमार्यै कुमारीभ्याम् ...। (कुमारीभ्य:/कुमारी)

(घ) ॐ भानवे .... । (नमाम:/नम:)

उत्तराणि— (क) जनकाय (ख) अहम् (ग) कुमारीभ्य: (घ) नम:।

3. **सत्यम् असत्यं च लिखत।**

(क) सर्वे उत्साहेन योगशिक्षिकाया: समीपं गच्छन्ति। ( )

(ख) 'मित्राय नम:' पाठे गणितस्य महत्वं वर्णितमस्ति। ( )

(ग) 'पूषा' सूर्यस्य पर्यायपदमस्ति। ( )

(घ) योगासनै: आध्यात्मिकं बलं प्राप्यते। ( )

उत्तराणि— (क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) सत्यम् (घ) सत्यम्।

4. **सुमेलनं कुरुत—** (सुमेलन कीजिए—)

'क'	'ख'
1. नमोनम:	नम:
2. द्वादशानाम्	सूर्यनमस्कारात्
3. प्रत्येकस्मात्	आसनानाम्
4. ॐ मित्राय	आचार्ये!

उत्तरम्—

'क'	'ख'
1. नमोनम:	आचार्ये!
2. द्वादशानाम्	आसनानाम्
3. प्रत्येकस्मात्	सूर्यनमस्कारात्
4. ॐ मित्राय	नम:

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) प्रत्येकस्मात् सूर्यनमस्कारात् पूर्व मंत्र: भवति।

(ख) वयं प्रतिदिनं किं करवाम:?

(ग) स्वस्थं शरीरं स्वस्थं मन: च केन प्राप्नु?

(घ) एकेन श्लोकेन कस्य बहूनि प्रयोजनानि?

(ङ) सूर्यस्य मातु: नाम किम्?

उत्तरम्— (क) एक: मंत्र:। (ख) सूर्यनमस्कारम्। (ग) सूर्यनमस्कारेण। (घ) सूर्यनमस्कारस्य। (ङ) अदिति:।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत्—**

(क) सर्वे छात्रा: कस्य समीपं योगासनानि ज्ञातुं गच्छन्ति?

उत्तरम्— सर्वे छात्रा: योगासनानि ज्ञातुम् आचार्याया: समीपं गच्छन्ति।

(ख) योगिता प्रतिदिनं प्रात: केन सह उद्यानं गच्छति?

उत्तरम्— योगिता प्रतिदिनं प्रात: पित्रा सह उद्यानं गच्छति।

(ग) छात्रा: आचार्यां किं निवेदयन्ति?

उत्तरम्— छात्रा: आचार्यां आसनं शिक्षितुं निवेदनं कुर्वन्ति।

(घ) आयु:, प्रज्ञा, बलं, वीर्यं, तेज: च केषां जायते?

उत्तरम्— ये दिने दिने आदित्याय नमस्कारान् कुर्वन्ति।

4 न लभ्यते चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्

(यदि अंगूर नहीं मिले तो उन्हें खट्टा कहा जाता है।)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **एक शृगालः इति गीतस्य साभिनयं कक्षायां गानं कुर्वन्तु।**

उत्तरम्— छात्राः स्वमेव कुर्वन्तु।

2. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तरं लिखन्तु—**

(क) कः वनं गच्छति?

उत्तरम्— शृगालः।

(ख) शृगालः कां पश्यति?

उत्तरम्— द्राक्षालतां।

(ग) शृगालस्य मुखे किं जायते?

उत्तरम्— रसम्।

(घ) शृगालः किं पश्यति?

उत्तरम्— द्राक्षाफलं।

(ङ) द्राक्षाफलं कुत्र दृश्यते?

उत्तरम्— लतासु उपरि-उपरि।

(च) किं शृगालः पुनः पुनः उत्पतति?

उत्तरम्— आम्।

(छ) किं शृगालः द्राक्षाफलं प्राप्नोति?

उत्तरम्— न।

3. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) शृगालः कथं वनं गच्छति?

उत्तरम्— शृगालः पिपासया बुभुक्षया वनं गच्छति।

(ख) वनं गत्वा शृगालस्य किं जायते?

उत्तरम्— वनं गत्वा शृगालः श्रान्तः खिन्नः च जायते।

(ग) शृगालः द्राक्षाफलं कुत्र पश्यति?

उत्तरम्— शृगालः लतासु उपरि-उपरि द्राक्षाफलं पश्यति।

(घ) द्राक्षाफलं दृष्ट्वा कस्य मुखे रसः जायते?

उत्तरम्— द्राक्षाफलं दृष्ट्वा शृगालस्य मुखे रसः जायते।

(ङ) अन्ते शृगालः किं वदति?

उत्तरम्— अन्ते शृगालः वदति आम्लं द्राक्षाफलम्।

अत्र इदम् अवधेयम् (यहाँ यह जानें)

- अस्मिन् पाठे जायते, लभते, पलायते इति एतादृशानि क्रियापदानि सन्ति।
- एतादृशानां क्रियापदानां रूपाणि लट्-लकारे कथं भवन्ति इति पश्याम:—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यमः पुरुषः	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तमः पुरुषः	लभे	लभावहे	लभामहे

4. **उपरि प्रदत्तां मञ्जूषां दृष्ट्वा रिक्तस्थानेषु उचितक्रियापदानि लिखन्तु—**

(क)	वन्दते	....	....
	....	वन्देथे	....
	....	....	वन्दामहे
(ख)	पलायते	....	....
	....	....	....
	....	....	....
(ग)	जायते	....	....
	....	....	....
	....	....	....

उत्तरम्—

(क)	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे
(ख)	पलायते	पलायेते	पलायन्ते
	पलायसे	पलायेथे	पलायध्वे
	पलाये	पलायावहे	पलायामहे
(ग)	जायते	जायेते	जायन्ते
	जायसे	जायेथे	जायध्वे
	जाये	जायावहे	जायामहे

5. उदाहरणानुसारम् एकवचनरूपं दृष्ट्वा द्वि वचन- बहुवचनरूपाणि लिखन्तु—

धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कम्प्	कम्पते	कम्पेते	कम्पन्ते
वर्ध्	वर्धते	....	....
वर्त्	वर्तसे	....	....
प्र + काश्	प्रकाशते	....	....
वन्द्	वन्दे	....	....
याच्	याचते	....	....
लज्ज्	लज्जसे	....	....
वीक्ष्	वीक्षते	....	....
सेव्	सेवे	....	....
वन्द्	वन्दसे	....	....
शुभ्	शोभते	....	....

उत्तरम्—

धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कम्प्	कम्पते	कम्पेते	कम्पन्ते
वर्ध्	वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते
वर्त्	वर्तसे	वर्तेथे	वर्तध्वे
प्र + काश्	प्रकाशते	प्रकाशेते	प्रकाशन्ते
वन्द्	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे
याच्	याचते	याचेते	याचन्ते
लज्ज्	लज्जसे	लज्जेथे	लज्जध्वे
वीक्ष्	वीक्षते	वीक्षेते	वीक्षन्ते
सेव्	सेवे	सेवावहे	सेवामहे
वन्द्	वन्दसे	वन्देथे	वन्देध्वे
शुभ्	शोभते	शोभेते	शोभन्ते

6. उदाहरणानुसारं वाक्यद्वयं लिखन्तु—

यथा– शत्रुः (पलाय्) शत्रुः पलायते
चोराः (पलाय्) चोराः पलायन्ते।

(क) वृक्षः (वर्ध्) ....
बालाः (वर्ध्) ....

(ख) छात्रः (वन्द्) ....
भक्ताः (वन्द्) ....

(ग) वैद्यः (वीक्ष्) ....
प्रेक्षकाः (वीक्ष्) ....

(घ) कर्मचारी (सेव्) ....
महिलाः (सेव्) ....

(ङ) वृक्षः (कम्प्) ....
रुग्णाः (कम्प्) ....

उत्तरम्—

(क) वृक्षः (वर्ध्) वृक्षः वर्धते
बालाः (वर्ध्) बालाः वर्धन्ते।

(ख) छात्रः (वन्द्) छात्रः वन्दते
भक्ताः (वन्द्) भक्ताः वन्दन्ते।

(ग) वैद्यः (वीक्ष्) वैद्यः वीक्षते
प्रेक्षकाः (वीक्ष्) प्रेक्षकाः वीक्षन्ते।

(घ) कर्मचारी (सेव्) कर्मचारी सेवते
महिलाः (सेव्) महिलाः सेवन्ते।

(ङ) वृक्षः (कम्प्) वृक्षः कम्पते
रुग्णाः (कम्प्) रुग्णाः कम्पन्ते।

7. उदाहरणं दृष्ट्वा वाक्यानि उचितरूपैः पूरयन्तु—

(क) शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं (जाय्)
शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं जायते।

(ख) मूषकः मार्जारं दृष्ट्वा (पलाय्)
....

(ग) रात्रिकाले मार्गदीपाः (प्रकाश्)
....

(घ) अहं देवं (वन्द्)
....

(ङ) त्वं किमर्थं (लज्ज्)
....

(च) वयं देशं (सेव्)
....

उत्तरम्— (क) शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं (जाय्)
शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं जायते।
(ख) मूषकः मार्जारं दृष्ट्वा (पलाय्)
मूषकः मार्जारं दृष्ट्वा पलायते।
(ग) रात्रिकाले मार्गदीपाः (प्रकाश्)
रात्रिकाले मार्गदीपाः प्रकाशन्ते।
(घ) अहं देवं (वन्द्)
अहं देवं वन्दे।
(ङ) त्वं किमर्थं (लज्ज्)
त्वं किमर्थं लज्जसे।
(च) वयं देशं (सेव्)
वयं देशं सेवामहे।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **उचित विकल्पं चित्वा कोष्ठके लिखत—**

(क) लभते, जायते, पलायते। एते पदानि सन्ति—
(अ) परस्मैपदी (ब) आत्मनेपदी
(स) उभयपदी (द) कोऽपि न

(ख) ''आम्लं द्राक्षाफलं - आम्लं द्राक्षाफलं इत्येव कथयति।'' रेखाङ्कित पदस्य उचित विच्छेदम् अस्ति—
(अ) इत्य + एव (ब) इति + एव
(स) इत्ये + व (द) इत + एव

(ग) 'वदति' पदस्य पर्यायपदमस्ति—
(अ) कथयति (ब) पलायते
(स) जायते (द) ऐदिति

(घ) ''आम्लं द्राक्षाफलं - आम्लं द्राक्षाफलं।'' इति कः कथयति?
(अ) शृगालः (ब) कच्छपः
(स) वानरः (द) शिक्षकः

(ङ) ''अनुक्षणं तत्मुखे रसः जायते।'' अत्र 'रसः' पदस्य तात्पर्य अस्ति —
(अ) रसालरसः (ब) द्राक्षारसं
(स) लारः (द) मधुः

उत्तराणि—(क) (ब), (ख) (ब), (ग) (अ), (घ) (अ), (ङ) (स)।

2. **उचित पदेन रिक्त स्थानानि पूरयत—**

(क) शृगालः द्राक्षाफलानि .... इच्छति। (पातुम्/खादितुं)

(ख) अन्ते शृगालः वदति .... द्राक्षाफलम्। (आम्लं/तिक्तम्)

(ग) द्राक्षाफलम् .... पर्यायपदम् अस्ति। (कदलीफलं/ मृद्वीकाफलं)

(घ) स्थीयते पदस्य .... इति विपरीत पदमस्ति। (पलायते/जायते)

उत्तराणि—(क) खादितुं (ख) आम्लं (ग) मृद्वीकाफलम् (घ) पलायते।

3. **सत्यम् असत्यम् विचारयित्वा लिखत—**

(क) मूषकं मार्जारं दृष्ट्वा पलायते। (सत्यम्/असत्यम्)

(ख) शृगालः द्राक्षालतां दृष्ट्वा नृत्यति। (सत्यम्/असत्यम्)

(ग) शृगालः पिपासितः बुभुक्षितः च आसीत्। (सत्यम्/असत्यम्)

(घ) मधुरं द्राक्षाफलं, मधुरं द्राक्षाफलम्। (सत्यम्/असत्यम्)

उत्तराणि—(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) सत्यम् (घ) असत्यम्।

4. **सुमेलनं कुरुत—**

	'क'	'ख'
(i)	लभते	(क) कूर्दते।
(ii)	जायते	(ख) अवलोक्यते।
(iii)	दृश्यते	(ग) भवति।
(iv)	उत्पतति	(घ) प्राप्नोति।

उत्तरम्—

	'क'	'ख'
(i)	लभते	(घ) प्राप्नोति।
(ii)	जायते	(ग) भवति।
(iii)	दृश्यते	(ख) अवलोक्यते।
(iv)	उत्पतति	(क) कूर्दते।

5. **अधोलिखित प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरत—**

(क) कः बुभुक्षितः पिपासितः च आसीत्?

(ख) कथायाः आधारे शृगालः कस्यां श्रेण्याम् आयाति?
(ग) शृगालः किमर्थम् वनं गच्छति?
(घ) असफले सति शृगालः किं करोति?

उत्तरम्— (क) शृगालः। (ख) अधमः श्रेण्याम्।
(ग) भोजनार्थं जलार्थं च। (घ) पलायन।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) कः बुभुक्षितः पिपासितश्च?

उत्तरम्— शृगालः बुभुक्षितः पिपासितः च।

(ख) कथायाः आधारे शृगालः कस्यां श्रेण्याम् आयाति?

उत्तरम्— कथायाः आधारे शृगालः अधम श्रेण्याम् आयाति।

(ग) शृगालः किमर्थं वनम् गच्छति?

उत्तरम्— शृगालः भोजनाय वनं गच्छति।

(घ) इयं कथा किं संदेशं ददाति?

उत्तरम्— ''न लभते द्राक्षाफलं चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्'' इयं संस्कृत साहित्यस्य लोकप्रिय कहावतः अस्ति। यदा कोऽपि वस्तु न लभ्यते तदा अयं कहावतं जनाः प्रयुज्यन्ते।

●●

5 सेवा हि परमो धर्मः

(सेवा सर्वश्रेष्ठ धर्म है।)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तराणि लिखन्तु—**

(क) कः प्रसिद्धः चिकित्सकः आसीत्?

उत्तरम्— नागार्जुनः।

(ख) अन्यस्मिन् दिवसे कौ आगतौ?

उत्तरम्— द्वौ युवकौ।

(ग) कः खिन्नः आसीत्?

उत्तरम्— द्वितीयः युवकः।

(घ) रुग्णस्य परिस्थितिः कथम् आसीत्?

उत्तरम्— शोचनीया।

(ङ) नागार्जुनः सहायकरूपेण कं चितवान्?

उत्तरम्— द्वितीयं युवकम्।

(च) कां विना चिकित्सकः न भवति?

उत्तरम्— सेवाभावनां विना।

(छ) नागार्जुनः युवकौ केन मार्गेण गन्तुं सूचितवान्?

उत्तरम्— राजमार्गेण।

2. **अधोलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) अहोरात्रं नागार्जुनः कुत्र कार्यं करोति स्म?

उत्तरम्— सः अहोरात्रं प्रयोगशालायां कार्यं करोति स्म।

(ख) नागार्जुनः महाराजं किं निवेदितवान्?

उत्तरम्— सः महाराजं निवेदितवान्- ''महाराज! मम चिकित्साकार्याय एकः सहायकः आवश्यकः'' इति।

(ग) प्रथमः युवकः कथं कार्यं कृतवान्?

उत्तरम्— प्रथमः युवकः सेवायाः भावनां विना कार्यं कृतवान्।

(घ) द्वितीयः युवकः राजमार्गे रोगिणं दृष्ट्वा किं कृतवान्?

उत्तरम्— सः तं रोगिणं स्वगृहं नीतवान्। दिनद्वयं तस्य सेवाम् अकरोत्।

(ङ) सेवायाः भावनां विना किं न भवेत्?

उत्तरम्— सेवाभावनां विना चिकित्सकः न भवेत्।

3. **उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां स्त्रीलिङ्गरूपाणि लिखन्तु—**

		एकवचनम्	बहुवचनम्
(क)	पठितवान्	पठितवती	पठितवत्यः
(ख)	गतवान्	....	
(ग)	लिखितवान्	....	
(घ)	खादितवान्	....	
(ङ)	क्रीडितवान्	....	
(च)	हसितवान्	....	
(छ)	निवेदितवान्	....	
(ज)	सूचितवान्	....	

उत्तरम्—

		एकवचनम्	**बहुवचनम्**
(ख)	गतवान्	गतवती	गतवत्यः
(ग)	लिखितवान्	लिखितवती	लिखितवत्यः
(घ)	खादितवान्	खादितवती	खादितवत्यः
(ङ)	क्रीडितवान्	क्रीडितवती	क्रीडितवत्यः
(च)	हसितवान्	हसितवती	हसितवत्यः
(छ)	निवेदितवान्	निवेदितवती	निवेदितवत्यः
(ज)	सूचितवान्	सूचितवती	सूचितवत्यः

4. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां पुंलिङ्गरूपाणि लिखन्तु—

		एकवचनम्	**बहुवचनम्**
(क)	पठितवती	पठितवान्	पठितवन्तः
(ख)	कृतवती	....	....
(ग)	दृष्टवती	....	....
(घ)	दत्तवती	....	....
(ङ)	प्रक्षालितवती	....	....
(च)	धावितवती	....	....

उत्तरम्—

		एकवचनम्	**बहुवचनम्**
(क)	पठितवान्	पठितवान्	पठितवन्तः
(ख)	कृतवती	कृतवान्	कृतवन्तः
(ग)	दृष्टवती	दृष्टवान्	दृष्टवन्तः
(घ)	दत्तवती	दत्तवान्	दत्तवन्तः
(ङ)	प्रक्षालितवती	प्रक्षालितवान्	प्रक्षालितवन्तः
(च)	धावितवती	धावितवान्	धावितवन्तः

5. उदाहरणानुसारं वाक्यानि परिवर्तयन्तु—

यथा– पिता कषायं पिबति। पिता कषायं पीतवान्।

अहं पुस्तकं नयामि। अहं पुस्तकं नीतवान्/नीतवती।

(क) युवकः आपणं गच्छति। ....

(ख) सः रोटिकां खादति। ....

(ग) महिला वस्त्रं ददाति। ....

(घ) बालकः द्विचक्रिकातः पतति। ....

(ङ) पितामही चलच्चित्रं पश्यति। ....

(च) अहं गृहपाठं लिखामि। ....

(छ) त्वं कुत्र गच्छसि? ....

(ज) अश्वाः वने धावन्ति। ....

(झ) बालिकाः शीघ्रम् आगच्छन्ति। ....

(ञ) वयं समुद्रतीरे पयोहिमं खादामः। ....

उत्तरम्—

(क)	युवकः आपणं गच्छति।	युवकः आपणं गतवान्।
(ख)	सः रोटिकां खादति।	सः रोटिकां खादितवान्।।
(ग)	महिला वस्त्रं ददाति।	महिला वस्त्रं दत्तवती।
(घ)	बालकः द्विचक्रिकातः पतति।	बालकः द्विचक्रिकात् पतितवान्।
(ङ)	पितामही चलच्चित्रं पश्यति।	पितामही चलच्चित्रं दृष्टवती।
(च)	अहं गृहपाठं लिखामि।	अहं गृहपाठं लिखितवान् लिखितवती।
(छ)	त्वं कुत्र गच्छसि?	त्वं कुत्र गतवान्/ गतवती।
(ज)	अश्वाः वने धावन्ति।	अश्वाः वने धावितवन्तः।
(झ)	बालिकाः शीघ्रम् आगच्छन्ति।	बालिकाः शीघ्रम् आगतवत्यः।
(ञ)	वयं समुद्रतीरे पयोहिमं खादामः।	वयं समुद्रतीरे पयोहिमं खादितवन्तः।

अत्र इदम् अवधेयम् (यहाँ यह जानें)

वर्तमानकाल-क्रियापदेन सह 'स्म' इति अव्ययस्य योजनेन भूतकालस्य अर्थः भवति।

यथा– सः बाल्ये पुस्तकानि पठति।

सः बाल्ये पुस्तकानि पठति स्म (अपठत्।

(वर्तमानकाल के क्रियापद के साथ 'स्म' अव्यय जोड़ने से भूतकाल का अर्थ होता है।)

6. अनुच्छेदे कोष्ठकेषु केचन धातवः दत्ताः सन्ति। उपरि दत्तम् अवधेयांशं पठित्वा 'स्म' इति अव्ययपदम् उपयुज्य अनुच्छेदं पुनः लिखन्तु—

.... (शीर्षकं लिखन्तु)

कृषकः प्रतिदिनं कृषिक्षेत्रं ....(गच्छ्) । जलसेचनं .... (कृ)। कीटानां निवारणार्थं जैवौषधं........... (स्थापय्)। सः कृषिकार्यं सम्यक् .... (ज्ञा)। अतः अन्ये कृषकाः संशयेन

.......(पृच्छ्)। सः स्वाभिमानेन ..... (जीव्)। अतः 'अहं कृषकः भूमिपुत्रः' इति साभिमानं .... (वद्)। सः क्षेत्रे गोमयं .... (योजय्), न तु कृतकान् पदार्थान्। अतः व्रीहेः गुणवत्ता अधिका .... (भव्)। जनाः जालपुटमाध्यमेन तस्य तण्डुलं .... (क्रीण्)। एवं तस्य परिवारस्य सर्वे जनाः कृषिकार्येण ससुखं ....(जीव्)। सः सर्वान् .... (वद्) ''कृषकः न दीनः न च दरिद्रः, परं सर्वेषां पोषकः'' इति।

उत्तरम्— **कृषकः भूमिपुत्रः**

कृषकः प्रतिदिनं कृषिक्षेत्रं गच्छति स्म। जलसेचनं करोति स्म।

कीटानां निवारणार्थं जैवौषधं स्थापयति स्म। सः कृषिकार्यं सम्यक् जानाति स्म। अतः अन्ये कृषकाः संशयेन पृच्छति स्म। सः स्वाभिमानेन जीवति स्म। अतः 'अहं कृषकः भूमिपुत्रः' इति साभिमानं वदति स्म। सः क्षेत्रे गोमयं योजयति स्म, न तु कृतकान् पदार्थान्। अतः व्रीहेः गुणवत्ता अधिका भवति स्म। जनाः जालपुटमाध्यमेन तस्य तण्डुलं क्रीणन्ति स्म। एवं तस्य परिवारस्य सर्वे जनाः कृषिकार्येण ससुखं जीवन्ति स्म। सः सर्वान् वदति स्म ''कृषकः न दीनः न च दरिद्रः, परं सर्वेषां पोषकः'' इति।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. उचितं विकल्पं चित्वा कोष्ठके लिखत—

(क) किम् परमोधर्मः?

(अ) दान (ब) दया

(स) सेवा (द) धर्मः

(ख) भारतीय सेनायाः आदर्शः वाक्यः अस्ति—

(अ)अहिंसा परमो धर्मः

(ब) वेदः धर्मो मूलः

(स) सेवा हि परमो धर्मः

(द) मानव सेवा हि ईश्वरस्य सेवा अस्ति

(ग) मानवीयः गुणैः कः बुद्धः जातः?

(अ) सिद्धार्थः (ब) यथार्थः

(स) महावीरः (द) गौतम

(घ) सत्यं, करुणा, उदारता, सेवा, परोपकारः अक्रोधः इत्यादयः गुणाः सन्ति— (सत्य, करुणा, उदारता, सेवा, परोपकार, अक्रोध इत्यादि गुण हैं—)

(अ) दानवीयाः (ब) मानवीयाः

(स) पाशविकाः (द) जीवानाम्

(ङ) ''सेवा हि परमो धर्मः।'' अस्मिन् वाक्ये 'सेवा' पदे लिंगम् अस्ति –

(अ) स्त्रीलिंगम् (ब) पुल्लिंगम्

(स) नपुंसकलिंगम् (द) न कोऽपि

उत्तराणि—(क) (स), (ख) (स), (ग) (अ), (घ) (ब), (ङ) (अ)।

2. उचित पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत—

(क) 'रसायनम्' इति शब्दः आयुर्वेद शास्त्रे .... इत्यस्मिन् विषये प्रयुज्यते।(औषधम्/मिष्टान्नम्)

(ख) .... केचन् योग्याः युवकाः आगमिष्यन्ति। (ह्यः/श्वः)

(ग) एकदा सः .... निवेदितवान्। (महाराज्ञीम्/महाराजं)

(घ) ''गमनसमये .... गच्छताम्।'' (गगनमार्गे/ राजमार्गे)

उत्तराणि—(क) औषधम् (ख) श्वः (ग) महाराजं (घ) राजमार्गे।

3. सत्यम् असत्यम् वा चित्वा लिखत।

(क) ''भ्रातुः उदरवेदना, मातुः ज्वरवेदना।'' ( )

(ख) अन्यस्मिन् दिने एकः युवकः आगतवान्। ( )

(ग) नागार्जुनः प्रसिद्ध वायुयानः विशेषज्ञः आसीत्। ( )

(घ) द्वितीयः युवकः रुग्णजनस्य सेवाम् अकरोत्। ( )

उत्तराणि—(क) असत्यम्(ख) असत्यम् (ग) असत्यम् (घ) सत्यम्।

4. सुमेलनं कुरुत –

'क'	'ख'
(क) रसायनशास्त्रज्ञ	(i) खिन्नः
(ख) दुःखितः	(ii) औषधशास्त्रस्य ज्ञाता
(ग) अस्वस्थम्	(iii) दिनरात
(घ) अहोरात्रम्	(iv) रोगिणम्

उत्तरम्—

'क'	'ख'
(क) रसायनशास्त्रज्ञ	(ii) औषधशास्त्रस्यज्ञाता
(ख) दु:खितः	(i) खिन्नः
(ग) अस्वस्थम्	(iv) रोगिणम्
(घ) अहोरात्रम्	(iii) दिन-रात

5. **अधोलिखित प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरत—**

(क) नागार्जुनः कस्मिन् क्षेत्रे प्रसिद्ध आसीत्?

(ख) द्वौ युवकौ कदा आगतौ?

(ग) गतवान् पृष्टवान्, चितवान् इत्यादिषुः पदेषु प्रत्यय अस्ति।

(घ) नागार्जुनः द्वितीयं युवकं केन रूपेण चितवान्।

(ङ) सेवां विना चिकित्सकः न भवति। रेखाङ्कितः पदे विभक्तिः कारणं लिखत—

उत्तरम्— (क) चिकित्साक्षेत्रे। (ख) अन्यस्मिन् दिने। (ग) क्तवतु प्रत्ययः। (घ) सहायकरूपेण। (ङ) द्वितीया विभक्तिः, बिना शब्द योगे।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) मानवीयः गुणैः सिद्धार्थः किम् जातः?

उत्तरम्— मानवीयैः गुणैः सिद्धार्थः 'महात्मा बुद्धः' जातः।

(ख) रोगिणं दृष्ट्वा प्रथमः युवकः किं कृतवान्?

उत्तरम्— रोगिणं दृष्ट्वा प्रथमः युवकः अग्रे गतवान्।

(ग) राजमार्गेण गन्तव्यम् इति कः कान् सूचितवान्?

उत्तरम्— राजमार्गेण गन्तव्यम् इति नागार्जुनः द्वौ युवकौ सूचितवान्।

(घ) 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगः कस्मिन् लकारार्थे भवति?

उत्तरम्— 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगः लङ्लकारार्थे भवति।

●●

6 क्रीडाम वयं श्लोकान्त्याक्षरीम्

(हम सब श्लोक अन्त्याक्षरी खेलते हैं)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) विद्याहीनाः कीदृशाः किंशुकाः इव न शोभन्ते?

उत्तरम्— निर्गन्धाः।

(ख) धीमतां कालः कथं गच्छति?

उत्तरम्— काव्यशास्त्र विनोदेन।

(ग) केषां कालः निद्रया कलहेन वा गच्छति?

उत्तरम्— खलनाम्।

(घ) खलस्य विद्या किमर्थम्?

उत्तरम्— विवादाय।

(ङ) सज्जनस्य विद्या किमर्थम्?

उत्तरम्— ज्ञानाय।

(च) चन्द्रः केषां भूषणम् अस्ति?

उत्तरम्— ताराणाम्।

(छ) सर्वधनप्रधानं किम्?

उत्तरम्— विद्या।

2. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु —**

(क) निर्गन्धाः किंशुकाः इव के न शोभन्ते?

उत्तरम्— निर्गन्धाः किंशुकाः इव विद्याहीनाः न शोभन्ते।

(ख) मूर्खाणां कालः कथं गच्छति?

उत्तरम्— मूर्खाणां कालं निद्रया, कलहेन, व्यसनेन वा गच्छति।

(ग) दुर्जनः विद्यायाः धनस्य शक्तेः च उपयोगं कथं करोति?

उत्तरम्— दुर्जनस्य विद्या विवादाय, धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय भवति।

(घ) कीदृशाः मनुष्याः भुवि भारभूताः भवन्ति?

उत्तरम्— विद्याविहीनाः मनुष्याः भुवि भारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।

(ङ) शनैः शनैः कानि साधनीयानि?

उत्तरम्— पन्थाः, कन्थाः, पर्वतारोहणं विद्या वित्त च शनैः शनैः साधनीयानि।

3. **उचितान् वाक्यांशान् परस्परं संयोजयन्तु—**

(क)	(ख)
• तदा वृत्तिश्च कीर्तिश्च	पञ्चैतानि शनैः शनैः
• खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्	निर्गन्धा इव किंशुकाः
• शनैर्विद्या शनैर्वित्तं	यदा विद्या भवेत्तव
• विद्याहीना न शोभन्ते	न भातृभाज्यं न च भारकारि
• न चोरहार्यं न च राजहार्यम्	ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय
• विद्या राजसु पूज्यते	विद्याभ्यासं समाचरेत्
• अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यः	न हि धनम्

उत्तरम्—

1. तदा वृत्तिश्च कीर्तिश्च — यदा विद्या भवेत्तव
2. खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् — ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय
3. शनैर्विद्या शनैर्वित्तं — पञ्चैतानि शनैः शनैः
4. विद्याहीना न शोभन्ते — निर्गन्धा इव किंशुकाः
5. न चोरहार्यं न च राजहार्यम् — न भातृभाज्यं न च भारकारि
6. विद्या राजसु पूज्यते — न हि धनम्
7. अतो धर्मार्थमोक्षेभ्यः — विद्याभ्यासं समाचरेत्

4. **उदाहरणानुसारम् अधः रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु —**

(क) राजा पृथिव्याः भूषणं भवति।
— राजा कस्याः भूषणं भवति?

(ख) साधोः विद्या ज्ञानाय भवति।
— ....विद्या ज्ञानाय भवति।

(ग) विद्या गुरूणां गुरु।
— विद्या....................गुरुः?

(घ) ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः भवन्ति।
— ते मर्त्यलोके भुवि....................भवन्ति?

(ङ) विद्याहीनाः न शोभन्ते।
— ....न शोभन्ते?

(च) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्।
—सर्वस्य लोचनं.................. ?

(छ) विद्या राजसु पूज्यते।
— .... राजसु पूज्यते?

(ज) काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्
— ....धीमतां कालो गच्छति?

उत्तरम्— (ख) कस्यः विद्या ज्ञानाय भवति।
(ग) विद्या केषां गुरुः?
(घ) ते मर्त्यलोके भुवि कीदृशा भवन्ति?
(ङ) के न शोभन्ते?
(च) सर्वस्य लोचनं किम् ?
(छ) का राजसु पूज्यते?
(ज) कथं धीमतां कालो गच्छति?

5. **मञ्जूषातः समुचितानि पदानि स्वीकृत्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

रक्षणाय, मदाय, विवादाय, परिपीडनाय, ज्ञानाय, दानाय

	सज्जनस्य		दुर्जनस्य
शक्तिः	....	शक्तिः	....
विद्याः	....	विद्या	....
धनम्	....	धनम्	....

उत्तरम्—

	सज्जनस्य		दुर्जनस्य
शक्तिः	रक्षणाय	शक्तिः	परिपीडनाय
विद्याः	ज्ञानाय	विद्या	विवादाय
धनम्	दानाय	धनम्	मदाय

6. **उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां विभक्तिं वचनं च लिखन्तु —**

यथा— ताराणाम् — षष्ठी विभक्तिः बहुवचनम्

(क) विद्याम् — ....
(ख) धनस्य — ....
(ग) कलहेन — ....
(घ) नराणाम् — ....
(ङ) मर्त्यलोके — ....
(च) ज्ञानाय — ....
(छ) राजसु — ....

उत्तरम्—

(क) विद्याम् — द्वितीया विभक्ति एकवचनम्
(ख) धनस्य — षष्ठी विभक्ति एकवचनम्
(ग) कलहेन — तृतीया विभक्ति एकवचनम्
(घ) नराणाम् — षष्ठी विभक्ति बहुवचनम्
(ङ) मर्त्यलोके — सप्तमी विभक्ति एकवचनम्
(च) ज्ञानाय — चतुर्थी विभक्ति एकवचनम्
(छ) राजसु — सप्तमी विभक्ति बहुवचनम्

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **उचित उत्तरं चित्वा क्रमाक्षरं लिखत्—**

(क) विशाल कुल सम्भवः अपि विद्या विहीना काः इव न शोभन्ते?
(अ) निर्गन्धा (ब) निर्गन्धाः इव किंशुका
(स) पत्रहीन वृक्षः (द) मूर्खः

(ख) किंशुकस्य का विशेषता?
(अ) पुष्पेगुच्छदितः
(ब) पुष्पाणि निर्गन्धानि भवन्ति
(स) मनोहराणि पुष्पानि
(द) सर्वाः

(ग) रूपस्य अपेक्षा का श्रेष्ठा?
(अ) विद्या (ब) लक्ष्मी
(स) शक्ति (द) बुद्धिः

(घ) कस्य पुष्पेषु सुगन्धिः न भवति?
(अ) निम्ब (ब) उदम्बरम्
(स) शाम्भली (द) किंशुकस्य

उत्तराणि—(क) (ब), (ख) (द), (ग) (अ), (घ) (द)।

2. **समुचितेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत—**

(क) विद्याहीना न शोभन्ते .... इव किंशुकाः।
(ख) न विद्यया विना .... ।
(ग) अतो .... विद्याभ्यासं समाचरेत्।
(घ) विद्यानाम नरस्य .... ।

उत्तराणि—(क) निर्गन्धाः (ख) सुखम् (ग) धर्मार्थ मोक्षेभ्यः (घ) रूपमधिकम्।

3. **सत्यम् असत्यं वा चित्वा लिखत—**

(क) सज्जनानां विद्या विवादाय। ( )
(ख) दुर्जनानां शक्तिः रक्षणाय। ( )
(ग) साधोः धनम् दानाय। ( )
(घ) सज्जनस्य सामर्थ्यं रक्षणाय। ( )

उत्तराणि—(क) असत्यम् (ख) असत्यम् (ग) सत्यम् (घ) सत्यम्।

4. **सुमेलनं कुरुत** - (उचित मेल कीजिए—)

'क'	'ख'
(क) ज्ञानाय	(i) वञ्चनाय
(ख) दानाय	(ii) परिपीडनाय
(ग) रक्षणाय	(iii) मदाय
(घ) सहयोगाय	(iv) विवादाय

उत्तरम्—

'क'	'ख'
(क) ज्ञानाय	(ii) विवादाय
(ख) दानाय	(i) मदाय
(ग) रक्षणाय	(iv) परिपीडनाय
(घ) सहयोगाय	(iii) वञ्चनाय

5. **अधोलिखित प्रश्नान् एकपदेन उत्तरत—**

(क) किंशुक पुष्पं कीदृशं भवति?
(ख) किंशुकः इव कः न शोभते?
(ग) विशाल कुल सम्भवस्य अपेक्षा कः श्रेयष्करः?
(घ) किं पुष्पं निर्गन्धं भवति?

उत्तरम्—(क) निर्गन्धम्। (ख) विद्याविहीनः। (ग) विद्यावान्। (घ) किंशुकम्।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) विद्या कस्य भूषणम्?

उत्तरम्— विद्या सर्वस्य भूषणम्।

(ख) सर्वेषु धनेषु किं धनं प्रधानम्?

उत्तरम्— विद्या सर्वस्य भूषणम्।

(ग) कि धनं व्यये कृते अपि वर्धते?

उत्तरम्— विद्याधनं व्यये कृते अपि वर्धते?

(घ) विद्यां विना नराणां किं न जायते?

उत्तरम्— विद्यां विना नराणां न जायते सुखम्।

7

ईशावास्यम् इदं सर्वम्

(यह सब संसार ईश्वर से व्याप्त है।)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि लिखन्तु—**

(क) दैत्यराजः कः?

(ख) के हरिण्यकशिपुं ध्यायन्ति?

(ग) किं देवेभ्यः न दास्यन्ति?

(घ) कस्य दलनेन अपि सः जीवति?

(ङ) राक्षसाः कुतः प्रह्लादं पातितवन्तः?

(च) हिरण्यकशिपुः कस्मात् वरं प्राप्तवान्?

(छ) हरिः कुत्र अस्ति इति कः वदति?

उत्तरम्— (क) हिरण्यकशिपुः। (ख) जनाः। (ग) यज्ञभागादिकम्। (घ) गजपददलनेन। (ङ) उत्तुङ्शिखरात्। (च) ब्राह्मणः। (छ) हिरण्यकशिपुः।

2. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) के भीताः तिष्ठन्ति?

उत्तरम्— सुराः, असुराः यक्ष गन्धर्वः किन्नराः सर्वे भीताः तिष्ठन्ति।

(ख) प्रह्लादः अहर्निशं किं करोति?

उत्तरम्— प्रह्लादः अहर्निशं मम शत्रौः हरेः गुणगानं करोति।

(ग) प्रह्लादं कथं समुद्रे क्षिप्तवन्तः?

उत्तरम्— प्रह्लादः रज्ज्वा बद्ध्वा समुद्रे क्षिप्तवन्तः।

(घ) नृसिंह कथं बहिः आगच्छति?

उत्तरम्— महता गर्जनेन नृसिंहः स्तम्भात् बहिरागच्छति।

(ङ) हिरण्यकशिपुः केन स्तम्भं भङ्क्ष्यामि इति वदति?

उत्तरम्— सः खड्गेन स्तम्भं भङ्क्ष्यति।

3. **उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(क)	रामेण	**रामाभ्याम्**	**रामैः**
(ख)	चमसेन	....	....
(ग)	आचार्येण	....	आचार्यैः
(घ)	....	....	आसन्दै
(ङ)	बालिकया	....	बालिकामिः
(च)	....	पेटिकाभ्याम्	....
(छ)	मित्रेण	....	....
(ज)	....	....	वस्त्रैः

उत्तरम्—

(ख)	चमसेन	चमसाभ्याम्	चमसैः
(ग)	आचार्येण	आचार्याभ्याम्	आचार्यैः
(घ)	आसन्देन	आसन्दाभ्याम्	आसन्दैः
(ङ)	बालिकया	बालिकाभ्याम्	बालिकाभिः
(च)	पेटिकया	पेटिकाभ्याम्	पेटिकाभिः
(छ)	मित्रेण	मित्राभ्याम्	मित्रैः
(ज)	वस्त्रेण	वस्त्राभ्याम्	वस्त्रैः

4. **उदाहरणानुसारं रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु—**

(क) <u>हिरयण्कशिपुः</u> आगच्छति।

उत्तरम्— कः आगच्छति?

(ख) <u>सुरासुराः</u> सर्वे भीताः भविष्यन्ति।

उत्तरम्— के सर्वे भीताः भविष्यन्ति?

(ग) दैत्यराजः <u>खड्गेन</u> प्रहरति।

उत्तरम्— दैत्यराजः <u>केन</u> प्रहरति?

(घ) अहं <u>प्रह्लादं</u> मारयिष्यामि।

उत्तरम्— अहं <u>कं</u> मारयिष्यामि?

(ङ) तात! हरिस्तु <u>सर्वत्र</u> अस्ति।

उत्तरम्— तात! हरिस्तु कुत्र अस्ति?

(च) <u>पुत्रस्य</u> विषये वक्तुम् इच्छति।

उत्तरम्— कस्य विषये वक्तुम् इच्छति?

(छ) नृसिंहः <u>निजनखैः</u> हिरण्यकशिपुः मारितवान्।

उत्तरम्— नृसिंहः कैः हिरण्यकशिपुः मारितवान्?

5. **अधः प्रदत्तेषु रिक्तस्थानेषु तृतीया-विभक्त्यन्तानि रूपाणि लिखन्तु—**

(क) अहं मम ········ (खड्ग) स्तम्भं भङ्क्ष्यामि।

(ख) प्रह्लादः गजस्य ······· (पददलन) अपि जीवति।

(ग) सर्वे जनाः ············· (नारायण) अनुगृहीताः।

(घ) .... (निजनख) तव वक्षःस्थलं विदीर्य मारयिष्यामि।

(ङ) बालिकाः .... (शिक्षिका) सह चर्चां कुर्वन्ति।

उत्तरम्— (क) खड्गेन। (ख) पददलनेन। (ग) नारायणेन। (घ) निजनखेः। (ङ) शिक्षिकया।

6. **उदाहरणानुसारं संयोज्य लिखन्तु —**

(क) रमा	+	ईशः	=	.......रमेशः.......
(ख) सुर	+	ईश्वरः	=	....
(ग) नाग	+	इन्द्रः	=	....
(घ) गज	+	इन्द्रः	=	....
(ङ) माता	+	इव	=	....
(च) राम	+	इति	=	....
(छ) पर	+	उपकारः	=	....
(ज) मम	+	उपरि	=	....
(झ) सूर्य	+	उदयः	=	....
(ञ) रामेण	+	उक्तम्	=	....
(ट) तस्य	+	उपरि	=	....

उत्तरम्— (ख) सुरेश्वरः, (ग) नागेन्द्रः, (घ) गजेन्द्रः (ङ) मातेव, (च) रामेति, (छ) परोपकारः, (ज) ममोपरि, (झ) सूर्योदयः, (ञ) रामेणोक्तम्, (ट) तस्योपरि।

7. **उदाहरणानुसारं वाक्यानि वर्तमानकालतः भविष्यत्-काले परिवर्तयन्तु—**

वर्तमानकालः		**भविष्यत्कालः**
(क) सा आपणं गच्छति।	–	....सा आपणं गमिष्यति।....
(ख) रमा क्रीडाङ्गणे क्रीडति	–	....
(ग) बालाः फलानि खादन्ति।	–	....
(घ) ताः योगासनं कुर्वन्ति।	–	....
(ङ) अहं नित्यं पठामि।	–	....
(च) त्वं कस्मिन् विषये वदसि ?	–	....
(छ) आवां पाठं लिखावः।	–	....
(ज) यूयं शालां गच्छथ।	–	....
(झ) ते बालिके वैद्ये भवतः।	–	....
(ञ) वयं श्लोकान् स्मरामः।	–	....

उत्तरम्— (ख) रमा क्रीडाङ्गणे क्रीडिष्यति। (ग) बालाः फलानि खादिष्यन्ति। (घ)ताः योगासनं करिष्यन्ति। (ङ) अहं नित्यं पठिष्यामि। (च) त्वं कस्मिन् विषये वदिष्यसि ? (छ) आवां पाठं लिखिष्यावः। (ज) यूयं शालां गमिष्यथ। (झ) ते बालिके वैद्ये भविष्यतः। (ञ) वयं श्लोकान् स्मरिष्यामः।

8. **उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
(क)	बालकः कार्यं करिष्यति।	बालकौ कार्यं करिष्यतः।	बालकाः कार्यं करिष्यन्ति।
(ख)	सः शालां गमिष्यति।	....	....
(ग)	त्वं श्लोकं वदिष्यसि।	....	....
(घ)	....	आवां पुस्तकानि दास्यावः।	....
(ङ)	....	....	छात्राः प्रदर्शनी द्रक्ष्यन्ति।
(च)	अहं भगवद्गीतां श्रोष्यामि।	....	....
(छ)	....	बालिके कथां लेखिष्यतः।	....
(ज)	....	....	यूयं किं खादिष्यथ ?

उत्तरम्—	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(ख)	सः शालां गमिष्यति।	तौ शालां गमिष्यतः	ते शालां गमिष्यन्ति।
(ग)	त्वं श्लोकं वदिष्यसि।	युवां श्लोकं वदिष्यथः।	यूयं श्लोकं वदिष्यथ।
(घ)	अहं पुस्तकं दास्यामि।	आवां पुस्तकानि दास्यावः।	वयं पुस्तकानि दास्यामः।
(ङ)	छात्रः प्रदर्शनीं द्रक्ष्यति।	छात्रौ प्रदर्शनीं द्रक्ष्यतः।	छात्राः प्रदर्शनीं द्रक्ष्यन्ति।
(च)	अहं भगवद्गीतां श्रोष्यामि।	आवां भगवद्गीतां श्रोष्यावः	वयं भगवद्गीतां श्रोष्यामः।
(छ)	बालिका कथां लेखिष्यति।	बालिके कथां लेखिष्यतः।	बालिकाः कथां लेखिष्यन्ति।
(ज)	त्वं किं खादिष्यसि?	युवां किं खादिष्यथः?	यूयं किं खादिष्यथ?

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **उचितम् उत्तरं चित्वा तस्य क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) हिरण्यकशिपुः नृसिंहस्य सिंहगर्जनं श्रुत्वा किं कथयति?
(अ) मोचयामि (ब) मारयिष्यामि
(स) मृत्युलोकं प्रेषयिष्यामि (द) योत्स्यामि

(ख) पददलनेन अपि कः जीवति?
(अ) गजः (ब) प्रह्लाद
(स) महावतः (द) सेनापतिः

(ग) कस्य पुत्र एव तस्य शत्रुः आसीत्?
(अ) हिरण्यकशिपोः (ब) सेनापतेः
(स) मन्त्रिसः (द) प्रह्लादस्य

(घ) प्रह्लादं का स्वीकरोति—
(अ) होलिका (ब) तस्य माता
(स) धाय-माता (द) सेविका

उत्तराणि—(क) (स), (ख)(ब), (ग) (अ), (घ) (अ)।

2. **समुचितेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत—**

(क) अपि भोः .... तिष्ठन्तु।

(ख) अहम् .... अस्मि।

(ग) भवतः सर्वे .... तिष्ठन्ति।

(घ) अन्यदेवतानां .... न भवति।

उत्तराणि—(क) सावधानाः (ख) अमरः (ग) भीताः (घ) पूजाराधनं।

3. **सत्यम् असत्यं वा लिखत—**

(क) गजस्य पददलनेन अपि सः जीवति। ( )

(ख) भवराज्ञां बिना वयं तं पातितवन्तः। ( )

(ग) वस्त्रे बद्ध्वा नदीमध्ये क्षिप्तवन्तः। ( )

(घ) किमर्थं प्रसन्नः असि। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) असत्यम् (घ) असत्यम्।

4. **उचित पदेन सह मेलयत—**

'क'	'ख'
1. अहम् किं	(क) कुत्र असि
2. त्वम्	(ख) करवाणि
3. भ्राता	(ग) जातः
4. शान्तेः	(घ) वद

उत्तरम्—

'क'	'ख'
1. अहं किम्	करवाणि
2. त्वम्	कुत्र असि
3. भ्राता	वद
4. शान्तेः	जातः

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) 'अहमेव सर्वशक्तिमान् अस्मि' इति कस्य घोषणा?

(ख) सर्वत्र एव जनाः कम् ध्यायन्ति?

(ग) का प्रह्लादस्य पितृस्वसः?

(घ) हिरण्यकशिपोः अनुजायाः नाम किम् आसीत्?

उत्तराणि— (क) हिरण्यकशिपोः। (ख) हिरण्यकशिपोः। (ग) होलिका। (घ) होलिका।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) अग्नौ उपविश्य होलिका किं करोति?

उत्तरम्— करतलध्वनिना प्रह्लादं आह्वयति।

(ख) प्रह्लादः अग्निकुण्डस्य समीपं किमर्थं गच्छति?

उत्तरम्— यतः सः होलिकया समीपम् आहूतः।

(ग) होलिकाया मन्तव्यः कदा प्रकाशितः भवति?

उत्तरम्— यदा सा कथयति 'प्रह्लाद! अहं तव मृत्युः अस्मि अहं त्वाम् अग्नये दास्यामि।

(घ) होलिकायाः वक्तव्यं श्रुत्वा प्रह्लादः किं करोति?

उत्तरम्— करौ वद्ध्वा हरिं स्मरति।

(ङ) कीदृशं कथायाः अन्तम्।

उत्तरम्— नारायण कृपया प्रह्लादः रक्षितः भवति। ब्राह्मणः वरस्य दुरुपयोगकारणात् अग्नि, होलिकाम् एव ज्वालयति। होलिका अग्नि दग्धात् आर्तनादं कुर्वन्ति प्राणान् त्यजति।

(च) हिरण्यकशिपोः आतङ्क कथं प्रसृतः आसीत्?

उत्तरम्— सुराः-असुराः-यक्ष-गन्धर्व-किन्नराः सर्वे भीता तिष्ठन्ति। देशे सर्वत्र तस्मैव पूजा भवति न तु अन्य देवानाम्। इतः परं यज्ञभागादि कं अपि देवेभ्यः न केऽपि दास्यन्ति। सज्जनाः तम् एव ध्यायन्ति। सर्वत्र तस्यैक नाम कीर्तनं भवति।

●●

8 हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः

(हितकारी और मनोहर वचन दुर्लभ हैं)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा 'आम्' अथवा 'न' इति वदन्तु लिखन्तु च—

(क) किं वयं पृथिव्याः पुत्राः पुत्र्यः च स्मः?

(ख) किं रत्नम् अन्विष्यति?

(ग) किं शीलं श्रेष्ठम् आभूषणम् अस्ति?

(घ) किं शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम्?

(ङ) किं गुणानां सर्वदा एव आदरः भवति?

(च) किं क्रियाशीलः एव विद्वान् भवति?

(छ) किम् अस्माभिः केवलं मनोरञ्जकानि वाक्यानि वक्तव्यानि?

(ज) यः सदा सुखम् इच्छति, किं सः विद्यां प्राप्नोति?

उत्तराणि— (क) आम्। (ख) न। (ग) आम्। (घ) आम्। (ङ) आम्। (च) आम्। (छ) न। (ज) न।

2. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु —

(क) आद्यं धर्मसाधनं किम्?

(ख) कीदृशं वचः मा ब्रूहि?

(ग) श्रेष्ठम् आभूषणं किम् अस्ति?

(घ) सर्वेषां मनुष्याणां माता का अस्ति?

(ङ) रत्नानां अन्वेषणं के कुर्वन्ति?

उत्तराणि—(क) शरीरम्। (ख) दीनम्। (ग) शीलम्। (घ) पृथ्वी। (ङ) ग्राहकाः।

3. पाठस्य आधारेण अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

(क) कः विद्वान् अस्ति?

उत्तरम्— क्रियावान् विद्वान् अस्ति।

(ख) गुणिषु पूजास्थानं किम्?

उत्तरम्— गुणिषु पूजा स्थानं गुणाः।

(ग) कः विद्यां न प्राप्नोति?

उत्तरम्— सुखार्थीः।

(घ) मनुष्यः विद्याम् अर्थं च कथं साधयेत्?

उत्तरम्— मनुष्य विद्याम् अर्थम् च क्षणशः कणशः न नासयेत्।

(ङ) कीदृशं वचनं दुर्लभम्?

उत्तरम्— हितं मनोहारि च वचनं दुर्लभम्।

4. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु—

(क) <u>शीलं</u> परं भूषणम्।

उत्तरम्— <u>किं</u> परं भूषणम्?

(ख) मनुष्यः <u>पृथिव्याः</u> सन्तानः अस्ति।

उत्तरम्— मनुष्यः <u>कस्याः</u> सन्तानः अस्ति?

(ग) <u>गुणिषु</u> लिङ्गं वयः च न महत्त्वपूर्णम्।

उत्तरम्— <u>केषु</u> लिङ्गं वयः च न महत्वपूर्णम्?

(घ) हितकारकं मनोहारि च <u>वचः</u> दुर्लभं भवति।

उत्तरम्— हितकारकं मनोहारि च <u>किं</u> दुर्लभं भवति?

5. पाठस्य आधारेण उदाहरणानुसारं समुचितं मेलनं कुर्वन्तु—

(क) क्षणशः कणशः साधयेत् — शरीरम्
(ख) सर्वश्रेष्ठम् आभूषणम् — गुणाः
(ग) रत्नं न अन्विष्यति, तत् — दुर्लभम्
(घ) आद्यं धर्मसाधनम् — शीलम्
(ङ) हितकारकं मनोहारि च वचः — विद्याम् अर्थं च
(च) पूजास्थानम् — मृग्यते

उत्तरम्—

(क) क्षणशः कणशः साधयेत् — विद्याम् अर्थं च
(ख) सर्वश्रेष्ठम् आभूषणम् — शीलम्
(ग) रत्नं न अन्विष्यति, तत् — मृग्यते
(घ) आद्यं धर्मसाधनम् — शरीरम्
(ङ) हितकारकं मनोहारि च वचः — दुर्लभम्
(च) पूजास्थानम् — गुणाः

6. पाठात् अधोलिखितानां पदानां समानार्थकपदानि चित्वा लिखन्तु—

(क) सुतः ....पुत्रः ....
(ख) प्रथमम् ....
(ग) धनम् ....
(घ) अवस्था ....
(ङ) वचनम् ....
(च) आचरणम् ....

उत्तरम्—

(क) सुतः — पुत्रः (ख) प्रथमम् — आद्यम्
(ग) धनम् — वित्तम् (घ) अवस्था — वयः
(ङ) वचनम् — वचः (च) आचरणम्—शीलम्

7. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां विभक्तिं निर्दिशन्तु—

(क) माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः। ...षष्ठी विभक्तिः ...
(ख) गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः।
(ग) शीलं परं भूषणम्।
(घ) क्षणशः कणशश्चैव विद्याम् अर्थं च साधयेत्।
(ङ) सुखार्थिनः कुतो विद्यो विद्यार्थिनः सुखम्।
(च) हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।

उत्तरम्— (क) पृथिव्याः — षष्ठी — एकवचन
(ख) गुणिषु — सप्तमी — बहुवचन
(ग) शीलम् — प्रथमा — एकवचन
(घ) विद्याम् — द्वितीया — एकवचन
(ङ) विद्यार्थिनः — द्वितीया — बहुवचन
(च) वचः — प्रथमा — एकवचन

8. यत्र अग्रे स्वरः अस्ति तत्र अनुस्वारस्य स्थाने 'म्' लिखित्वा वाक्यानि पुनः लिखन्तु—

(क) न रत्नं अन्विष्यति। — न रत्नम् अन्विष्यति।
(ख) शरीरं आद्यं खलु धर्मसाधनम्। ....
(ग) वयं अद्यतनं पाठं पठामः। ....
(घ) त्वम् अस्माकं गृहं आगच्छ। ....
(ङ) अहं एकं प्रश्नं प्रष्टुम् इच्छामि। ....
(च) गुणं अर्जयितुं अधिकं प्रयत्नं करोतु। ....

उत्तरम्— (क) न रत्नम् अन्विष्यति।
(ख) शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम्।
(ग) वयम् अद्यतनं पाठं पठामः।
(घ) त्वम् अस्माकं गृहम् आगच्छ।
(ङ) अहम् एकं प्रश्नं प्रष्टुम् इच्छामि।
(च) गुणम् अर्जयितुम् अधिकं प्रयत्नं करोतु।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. उचितम् उत्तरं चित्वा तस्य क्रमाक्षरं लिखत—

(क) सर्वदा पूज्या का भवति?
(अ) माता (ब) गौ
(स) पृथ्वी (द) विद्यां

(ख) पृथ्वी कस्मात् अस्माकं माता?
(अ) अङ्के क्रीडामः (ब) लालयति
(स) पालयति (द) सर्वे

(ग) गुणज्ञः अस्मान् कदा अन्विष्यन्ति?
(अ) यदि वयं गुणवन्तः स्मः
(ब) धनवन्तः स्मः
(स) शक्तिमन्तः स्मः
(द) सामान्याः स्मः

(घ) गुणवन्तं कः जानति?
(अ) निर्गुणः (ब) गुणवान्
(स) सामान्य (द) मूर्ख

उत्तराणि—(क) (स), (ख)(द), (ग) (अ), (घ) (ब)।

2. **उचितेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत—**

(क) .... अहं पृथिव्याः।

(ख) न रत्नमु ....।

(ग) रत्नम् हि ....।

(घ) गुणग्राहकाः एव .... अन्विष्यन्ति।

उत्तराणि— (क) पुत्रः (ख) अन्विष्यति (ग) मृग्यते (घ) गुणवान्तम्।

3. **सत्यम् असत्य वा चिनुत—**

(क) माता भूमिः। ( )

(ख) पुत्रो नाहं पृथिव्याः। ( )

(ग) रत्नमन्विष्यति। ( )

(घ) न हि मृग्यते रत्नम्। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम्(ख) असत्यम् (ग) असत्यम् (घ) असत्यम्।

4. **सुमेलनं कुरुत -**

	'क'		**'ख'**
(क)	माताभूमिः	(i)	मृग्यते हि तत्।
(ख)	न रत्नमन्विष्यति	(ii)	खलु धर्मसाधनम्।
(ग)	शरीरमाद्यं	(iii)	विद्यार्थं च साधयेत्।
(घ)	क्षणशः कणशश्चैव	(iv)	पुत्रोऽहं पृथिव्याः।

उत्तरम्—

	'क'		**'ख'**
(क)	माताभूमिः	(ii)	पुत्रोऽहं पृथिव्याः
(ख)	न रत्नामन्विष्यति	(i)	मृग्यते हि तत्।
(ग)	शरीरमाद्यं	(iv)	खलु धर्मसाधनम्।
(घ)	क्षणशः कणशश्चैव	(iii)	विद्यार्थं च साधयेत्

5. **अधोलिखित प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरत—**

(क) आद्यं धर्मसाधनं कः?

(ख) शरीरं कस्य आद्यं साधनम्?

(ग) 'शरीर माद्यं खलु धर्म साधनम्' कस्मात् गृहीतम् इदं वाक्यम्?

(घ) कः कुमारसम्भवस्य कविः?

उत्तरम्— (क) शरीरम्। (ख) धर्मसाधनस्य। (ग) कुमार सम्भवात्। (घ) कालिदासः।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) विद्या कदा न प्राप्यते?

उत्तरम्— क्षणत्यागे विद्या न प्राप्यते।

(ख) धनं कदा न प्राप्नोति?

उत्तरम्— कण त्यागे धनं न प्राप्नोति।

(ग) विद्यां कः न प्राप्तुं शक्नोति?

उत्तरम्— यः सदैव सुखम् इच्छति, परिश्रमं न करोत, अलसः अस्ति।

(घ) क्षणयस्य किं महत्वम् ?

उत्तरम्— एकस्या अपि क्षणस्य नाशः न कुर्यात्।

(ङ) प्रथम सूक्तेः भावार्थं लिखत?

उत्तरम्— इयं भूमिः अस्मान् माता इव लालयति पालयति च अतः भूमिः अस्माकं सर्वेषां माता अस्ति। वयं सर्वे अस्याः पृथिव्या पुत्राः पुत्र्यः च स्मः। एषा सर्वदा पूज्या अस्ति।

(च) 'न रत्नविष्यति' इति सूक्ते भावार्थं लिखत।'

उत्तरम्— हीरकादीनि रत्नानि ग्राहकस्य अन्वेषणं न कुर्वन्ति अपितु ग्राहकाः एव रत्नानाम् अन्वेषणं कुर्वन्ति। तथैव अस्मासु यदि गुणाः सन्ति तर्हि गुणज्ञाः स्वयमेव अस्मान् अन्विष्य आगच्छन्ति।

●●

9 अन्नाद् भवन्ति भूतानि

(अन्न से प्राणी पैदा होते हैं)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) पुत्र्याः जिज्ञासा का?

उत्तरम्— पुत्र्याः जिज्ञासा आसीत्—''वयं मनुष्याः, प्राणिनः कीटाः च कथं भूलोके आगताः?

(ख) कस्मात् आकाशस्य उत्पत्तिः अभवत्?

उत्तरम्— आकाशस्य उत्पत्तिः ब्रह्मणः अभवत्।

(ग) अग्नेः कस्य उत्पत्तिः अभवत्?

उत्तरम्— अग्नेः जलस्य उत्पत्तिः अभवत्।

(घ) पृथिव्याः केषाम् उत्पत्तिः अभवत्?

उत्तरम्— पृथिव्याः औषधीनां सस्यानां वृक्षादीनां च उत्पत्ति अभवत्।

(ङ) आहारात् के उत्पन्नाः?

उत्तरम्— आहारात् कीटाः प्राणिनः मनुष्याः उत्पन्नाः।

(च) माता किं किं पठितवती?

उत्तरम्— माता आधुनिक रसायनविज्ञान उपनिषद् ग्रन्थान् च पठितवती।

2. **पाठं पठित्वा रिक्तस्थानेषु समुचितं पदं लिखन्तु—**

(क) अम्बः मम काचिद् .... अस्ति।

(ख) प्रथमं .... आकाशस्य उत्पत्तिः अभवत्।

(ग) साक्षात् .... उत्पत्तिं वदतु।

(घ) .... कीटाः प्राणिनः, मनुष्याः उत्पन्नाः खलु अम्ब?

(ङ) अहम् आधुनिकं .... च पठितवती।

(च) अस्माकं .... ज्ञानं तेषु निहितम् अस्ति।

उत्तराणि—(क) जिज्ञासा (ख) ब्रह्मणः (ग) मनुष्याणाम् (घ) आहारात् (ङ) रसायनशास्त्रम् उपनिषद् ग्रन्थान् (च) भारतस्य मौलिकं।

3. **उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानां शब्दानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु—**

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आहार	आहारात्	आहाराभ्याम्	आहारेभ्यः
मनुष्य	....	....	....
वृक्ष	अग्नेः	अग्निभ्यासम्	अग्निभ्यः
अग्नि	....	....	....
मुनि	....	....	....
पेटिका	पेटिकायाः	पेटिकाभ्याम्	पेटिकाभ्यः
वाटिका	....	....	....
माला	....	....	....
कूपी	कूप्याः	कूपीभ्याम्	कूपीभ्यः
नदी	....	....	....
नगरी	....	....	....

उत्तरम्—

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आहार	आहारात्	आहाराभ्याम्	आहारेभ्यः
मनुष्य	मनुष्यात्	मनुष्याभ्याम्	मनुष्येभ्यः
वृक्ष	वृक्षात्	वृक्षाभ्याम्	वृक्षेभ्यः
अग्नि	अग्नेः	अग्निभ्याम्	अग्निभ्यः
मुनि	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पेटिका	पेटिकायाः	पेटिकाभ्याम्	पेटिकाभ्यः
वाटिका	वाटिकायाः	वाटिकाभ्याम्	वाटिकाभ्यः
माला	मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः
कूपी	कूप्याः	कूपीभ्याम्	कूपीभ्यः
नदी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
नगरी	नगर्याः	नगरीभ्याम्	नगरीभ्यः

4. **उदाहरणानुसारं अधः रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्न निर्माणं कुर्वन्तु—**

(क) माता आपणात् गृहम् आगच्छति।

उत्तरम्— माता कुतः गृहम् आगच्छति?
माता कस्मात् गृहम् आगच्छति?

(ख) राजेशः विद्यालयात् पुस्तकम् आनयति।

उत्तरम्— राजेशः कुतः पुस्तकम् आनयति?
राजेशः कस्मात् स्थानात् पुस्तकम् आनयति?

(ग) विकासः महेशात् लेखनीं स्वीकृतवान्।

उत्तरम्— विकासः कुतः लेखनीं स्वीकृतवान्?
विकासः कस्मात् लेखनीं स्वीकृतवान्?

(घ) माता गृहात् पुत्रं पश्यति।

उत्तरम्— माता कुतः पुत्रं पश्यति?
माता कस्मात् पुत्रं पश्यति?

(ङ) हिमालयात् गङ्गा प्रवहति।

उत्तरम्— कुतः गङ्गा प्रवहति?
कस्मात् गङ्गा प्रवहति?

5. **अधः प्रदत्तानि पदानि पठन्तु, तेषां पदानां पर्यायपदानि पाठेषु सन्ति, तानि चित्वा निर्देशानुसारं पदरञ्जन्यां लिखन्तु—**

१ उ	त्प	त्तिः	२ अ	म्ब	
त्क			व	३ आ	
र्षः	६ अ		सा	का	४ च
	न		न	श	तु
८ ख	न्त		५ पू	स्य	रा
लु	रं		र्ण	७ क	दा

वामतः दक्षिणम्	उपरिष्टात् अधः
1. जन्म (त्रीणि अक्षराणि)	1. उन्नतिः (त्रीणि अक्षराणि)
2. मातः (अक्षरद्वयम्)	2. समाप्तम् (चत्वारि अक्षराणि)
3. सत्यम् (अक्षरद्वयम्)	3. गगनस्य (चत्वारि अक्षराणि)
4. अपि (एकम् अक्षरम्)	4. बुद्धिमती (त्रीणि अक्षराणि)
5. औषधीनाम् (त्रीणि अक्षराणि)	5. सकलम् (अक्षरद्वयम्)
6. तदर्थम् (अक्षरद्वयम्)	6. ततः परम् (चत्वारि अक्षराणि)
7. कस्मिन् समये (अक्षरद्वयम्)	7. किल (अक्षरद्वयम्)

6. **उदाहरणानुसारं कः कस्मात् विद्यां प्राप्तवान् इति पूर्णवाक्येन लिखन्तु।**

	शिष्यः	**आचार्यः**	
(क)	शुक्राचार्यः	महादेवः	शुक्राचार्यः महादेवात् विद्यां प्राप्तवान्।
(ख)	पद्मपादः	शङ्कराचार्यः	....
(ग)	विवेकानन्दः	रामकृष्णः	....
(घ)	रामः	वसिष्ठः	....
(ङ)	भीष्मः	परशुरामः	....
(च)	चन्द्रगुप्तः	चाणक्यः	....
(छ)	अर्जुनः	द्रोणाचार्यः	....

उत्तरम्— (ख) पद्मपादः शङ्कराचार्यात् विद्यां प्राप्तवान्।

(ग) विवेकानन्दः रामकृष्णात् विद्यां प्राप्तवान्।

(घ) रामः वशिष्ठात् विद्यां प्राप्तवान्।

(ङ) भीष्मः परशुरामात् विद्यां प्राप्तवान्।

(च) चन्द्रगुप्तः चाणक्यात् विद्यां प्राप्तवान्।

(छ) अर्जुनः द्रोणाचार्यात् विद्यां प्राप्तवान्?

7. **अद्यः प्रदत्तानि वाक्यानि पठित्वा मातृभाषया/प्रांतीय भाषया/आङ्गलभाषया वा अनुवादं कुर्वन्तु।**

(क) राधा नगरात् आगच्छति।

उत्तरम्— राधा नगर से आती है।

(ख) विनयः वृक्षात् पुष्पाणि चिनोति।

उत्तरम्— विनय वृक्ष से फूल चुनता है।

(ग) सन्दीपः कार्यालयात् गृहं गतवान्।

उत्तरम्— संदीप कार्यालय से घर गया।

(घ) भगिनी दूरात् वाहनं पश्यति।

उत्तरम्— बहन दूर से वाहन को देखती है।

(ङ) महेशः शालायाः गृहम् आगतवान्।

उत्तरम्— महेश शाला से घर को आया।

(च) बालः कपाटिकायाः धनं स्वीकरोति।

उत्तरम्— बालक खिड़की से धन लेता है।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **उचित उत्तरस्य क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) भारतस्य प्राचीन ज्ञानं कस्मिन् आश्रितं वर्तते?
 (अ) विज्ञाने (ब) संस्कृते
 (स) संस्कृतौ (द) लोके

(ख) कस्माद् इयं सृष्टिः उत्पन्ना?
 (अ) ब्रह्मणः (ब) आकाशात्
 (स) जलात् (द) पृथिव्याः

(ग) 'चेतना शक्तिः' इति पदस्य पर्यायपदम् किम् अस्ति?
 (अ) शक्तिः (ब) ऊर्जा
 (स) ऊष्मा (द) बलम्

(घ) मानवस्य उत्पत्ति कुतः अभवत्?
 (अ) जलात् (ब) पृथिव्या
 (स) आहारात् (द) अग्नेः

(ङ) कस्य उत्पत्तेः परं सर्वमपि भूमौ आगतम्?

(अ) आहारस्य (ब) औषधीनां

(स) जलस्य (द) अग्नेः

उत्तराणि—(क) (ब), (ख) (अ), (ग) (ब), (घ) (स), (ङ) (अ)।

2. **रिक्तस्थानेषु समुचितं पदं लिखत—**

(क) तेन अस्माकं जीवनस्य अपि .... भवति।

(ख) अहमपि .... पठामि अम्ब।

(ग) मम पुत्री बहु .... अस्ति।

(घ) .... पृथिव्याः उत्पत्तिः अभवत्।

(ङ) अम्ब! मम काचिद् .... अस्ति।

उत्तराणि—(क) उत्कर्षः (ख) उपनिषदं (ग) चतुरा (घ) जलात् (ङ) जिज्ञासा।

3. **सत्यम् असत्यं वा लिखत—**

(क) प्रथमं ब्रह्मणः आकाशस्य उत्पत्ति अभवत्। ( )

(ख) पृथिवी वायोः उत्पन्ना। ( )

(ग) माता साक्षात् मनुष्याणाम् उत्पत्ति वदति। ( )

(घ) अग्नेः जलस्य उत्पत्तिः अभवत्। ( )

(ङ) जलात् मनुष्यस्य उत्पत्तिः खलु। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम् (ख) असत्यम् (ग) असत्यम् (घ) सत्यम् (ङ) असत्यम्।

4. **'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे समानार्थक पदानि तयोः समीचीनं संयोगं कुरुत।**

	'क'	**'ख'**
1.	अनन्तरम्	मातः
2.	पृथिवी	भोजनम्
3.	अम्ब	उत्पत्तिः
4.	आहारः	भूमिः
5.	जन्म	इतः परम्

उत्तरम्—

	'क'	**'ख'**
1.	अनन्तरम्	इतः परम्
2.	पृथिवी	भूमिः
3.	अम्ब	मातः
4.	आहारः	भोजनम्
5.	जन्म	उत्पत्तिः

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) मनसः विज्ञानं किम्?

(ख) संस्कृतिः कम् आश्रिता भवति?

(ग) भारतस्य प्राचीनं ज्ञानं कीदृशम् अस्ति?

(घ) 'वाङ्मयम्' इति पदस्य किम् अर्थः अस्ति?

(ङ) जिज्ञासा-शान्तये पुत्र्या किं करणीयम्?

उत्तराणि—(क) मनोविज्ञानम्, (ख) संस्कृतम्, (ग) विशिष्टम्, (घ) साहित्यम्, (ङ) उत्पत्ति क्रमं जानीयात्।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) पाठे अस्मिन् वयं कस्य विषये पठिष्यामः?

उत्तरम्— पाठे अस्मिन् वयं सृष्टि क्रमस्य विषये पठिष्यामः।

(ख) ब्रह्म इत्युक्ते किम्?

उत्तरम्— ब्रह्म इत्युक्ते चेतना शक्ति, ऊर्जा वा या सर्वत्र व्याप्ता।

(ग) चेतनाशक्तिः ऊर्जा वा कथं व्याप्ता?

उत्तरम्— चेतनाशक्तिः ऊर्जा वा तथा व्याप्त यथा आकाशः अणुः च सर्वत्र व्याप्तः अस्ति।

(घ) पृथिव्या केषाम् उत्पत्तिः भवति?

उत्तरम्— पृथिव्याः औषधीनां सस्यानां वृक्षादीनां च उत्पत्ति भवति।

(ङ) उपनिषद् निहित ज्ञानेन किं लाभ?

उत्तरम्— तेन अस्माकं जीवनस्य उत्कर्षः भवति।

(च) उपनिषद् ग्रन्थाः कस्मात् पठनीया?

उत्तरम्— यतः अस्माकं भारतस्य मौलिकं ज्ञानं तेषु निहितम् अस्ति। तेन अस्माकं जीवनस्य अपि उत्कर्षः भवति। अतः उपनिषद् ग्रन्थाः अवश्यमेव पठनीयाः।

(छ) अस्माकं प्राचीन ऋषि-मुनयः कथं यशः विस्तारितवन्त?

उत्तरम्— अस्माकं विद्वान्सः, आचार्याः विविध विषयेषु पारङ्गताः आसन्। अतः तेषाम् शास्त्राणां माध्यमेन ते भारतस्य यशः विस्तारित वन्तः।

10 दशमः कः?

(दसवाँ कौन?)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **कोष्ठकात् समीचीनम् उत्तरं चित्वा लिखत—**

(क) कति बालकाः स्नातुं गताः? (पञ्च, द्वादश, दश)

(ख) कतमः बालकः नद्यां मग्नः इति निश्चयम् अकुर्वन्? (प्रथमः दशमः, पञ्चमः)

(ग) दशमः कः आसीत्? (नायकः, पथिकः, नदी)

(घ) कः सम्यक् रूपेण बालकान् गणितवान्? (नायकः, पथिकः, बालकः)

(ङ) बालकाः कां तीर्त्वा पारं गताः? (पुष्करिणीम्, समुद्रम्, नदीम्)

उत्तराणि— (क) दश, (ख) दशमः, (ग) नायकः, (घ) पथिकः (ङ) नदीम्।

2. **पाठस्य आधारेण एकवाक्येन प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु—**

(क) दश बालकाः किमर्थं नदीम् अगच्छन्?

उत्तरम्— दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्।

(ख) नायकः किम् अपृच्छत्?

उत्तरम्— अपि सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः?

(ग) बालका स्नानाय कुत्र अगच्छन्?

उत्तरम्— बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्।

(घ) बालकाः किं निश्चयम् अकुर्वन्?

उत्तरम्— बालकाः निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः।

(ङ) बालकाः कथं गृहम् अगच्छन्?

उत्तरम्— बालकाः सर्वे मिलित्वा आनन्देन गृहम् अगच्छन्।

3. **पट्टिकातः उचितं विशेषण पदं योजयित्वा वाक्यानि रचयन्तु—**

(प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी)

(क) करे .... अङ्गुलिः भवति तर्जनी।

(ख) अनामिका .... अङ्गुलिः भवति।

(ग) करे .... अङ्गुलिः भवति अङ्गुष्ठः।

(घ) कनिष्ठिका .... अङ्गुलिः भवति।

(ङ) करे .... अङ्गुलिः भवति मध्यमा।

उत्तराणि— (क) द्वितीया, (ख) चतुर्थी, (ग) प्रथमा, (घ) पञ्चमी, (ङ) तृतीया।

4. **पट्टिकां दृष्ट्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु—**

(क) सप्ताहस्य प्रथमः दिवसः कः?

(ख) सप्ताहस्य कतमः दिवसः रविवासरः अस्ति?

(ग) सप्ताहस्य षष्ठः दिवसः कः?

(घ) सप्ताहस्य कतमः दिवसः शनिवासरः अस्ति?

(ङ) सप्ताहस्य अन्तिमः दिवसः कः अस्ति?

उत्तराणि— (क) रविवासरः, (ख) प्रथमः, (ग) शुक्रवासरः, (घ) सप्तमः, (ङ) शनिवासरः।

5. **वाटिकां दृष्ट्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु—**
(वाटिका को देखकर प्रश्नों के उत्तर लिखिए—)

भारतीय-द्वादशमासाः

(क) मासेषु पञ्चमः मासः कः?

(ख) मार्गशीर्षः कतमः मासः अस्ति?

(ग) मासेषु दशमः मासः कः?
(घ) कार्तिकः कतमः मासः अस्ति?
(ङ) मासेषु अन्तिमः मासः कः?

उत्तरम्— (क) मासेषु पञ्चमः मासः श्रावणः।
(ख) मार्गशीर्षः नवमः मासः अस्ति।
(ग) मासेषु दशमः मासः पौषः अस्ति।
(घ) कार्तिकः अष्टमः मासः अस्ति।
(ङ) मासेषु अन्तिमः मासः फाल्गुनः।

6. **मञ्जूषां पश्यन्तु, उत्तरं लिखन्तु—** (मंजूषा देखें, उत्तर लिखें—)

आङ्ग्लमासाः

(क) आङ्ग्लमासेषु दशमः मासः ....।
(ख) फरवरीमासः .... मासः अस्ति।
(ग) आङ्ग्लमासेषु अष्टमः मासः ....।
(घ) सितम्बरमासः .... मासः अस्ति।
(ङ) आङ्ग्लमासेषु अन्तिमः मासः ....।

उत्तराणि—(क) अक्तूबर मासः अस्ति, (ख) द्वितीयः, (ग) अगस्त मासः अस्ति, (घ) नवमः, (ङ) दिसम्बर मासः अस्ति।

7. **अधोलिखिते गद्यांशे अङ्कानां स्थाने संख्यावाचकशब्दान् लिखन्तु—** (निम्नलिखित गद्यांश में अंकों के स्थान पर संख्यावाची शब्द लिखें—)

यथा— (१) पाठशाला – एका पाठशाला।
...... (१) पाठशाला अस्ति। तत्र .... (३) अध्यापकाः सन्ति। साहित्यकक्षायां .... (२०) छात्राः सन्ति। एकस्मिन् दिने .... (१) निरीक्षकः आगतवान्। तस्मिन् दिने साहित्यकक्षायां .... (१५) छात्राः उपस्थिताः। .... (५) अनुपस्थिताः। निरीक्षकः .... (१०) शब्दान् लेखितुम् उक्तवान्। .... (२) छात्रौ .... (७) शब्दान् सम्यक् लिखितवन्तौ। ....(१) छात्रः सर्वान् अपि .... (१०) शब्दान् सम्यक् लिखितवान्। अवशिष्टाः .... (१२) छात्राः .... (९) शब्दान् सम्यक् लिखितवन्तः।

उत्तरम्— एका पाठशाला अस्ति। तत्र त्रयः अध्यापकाः सन्ति। साहित्यकक्षायां विंशतिः छात्राः सन्ति। एकस्मिन् दिने एकः निरीक्षकः आगतवान्। तस्मिन् दिने साहित्यकक्षायां पञ्चदश छात्राः उपस्थिताः। पञ्च अनुपस्थिताः। निरीक्षकः दश शब्दान् लेखितुम् उक्तवान्। द्वौ छात्रौ सप्त शब्दान् सम्यक् लिखितवन्तौ। एकः छात्रः सर्वान् अपि दश शब्दान् सम्यक् लिखितवान्। अवशिष्टाः द्वादश छात्राः नव शब्दान् सम्यक् लिखितवन्तः।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **समुचित उत्तरस्य क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) कः आत्मानं न गणयति?
(अ) बालकः (ब) नायकः
(स) शिक्षकः (द) पथिकः

(ख) 'अरे वयं नव एव' इति कः वदति?
(अ) नायकः (ब) गणक बालकः
(स) पथिकः (द) शिक्षकः

(ग) दशमः कः अस्ति?
(अ) गणकः स्वयम् (ब) नायकः
(स) शिक्षकः (द) पथिकः

(घ) 'दशमः नद्यां मग्नः' इति के निश्चयम् अकुर्वन्।
(अ) बालकाः (ब) ग्रामीणजनाः
(स) पथिकाः (द) शिक्षकाः

(ङ) के विषण्णा तूष्णीम् अतिष्ठन्?
(अ) बालकाः (ब) पथिकाः
(स) खगाः (द) मृगाः

उत्तराणि—(क) (अ), (ख) (ब), (ग) (अ), (घ) (अ), (ङ) (अ)।

2. **उचितपदेन रिक्तस्थानं पूरयत—**

(क) बालकाः .... नदीम् अगच्छन्।
(ख) ते चिरं .... स्नानम् अकुर्वन्।
(ग) ततः ते .... पारंगताः।
(घ) तदा .... नायकः अपृच्छत्।
(ङ) .... सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः।

उत्तराणि—(क) स्नानाय (खा) नदीजले (ग) तीर्त्वा (घ) तेषां (ङ) अपि।

3. **सत्यम् असत्यं वा लिखत—**

(क) बालकः आत्मानम् अगणयत्। ( )

(ख) नदी जलं क्षणं स्नानम् अकुर्वन्। ( )

(ग) सर्वे बालका नदीम् उत्तीर्णाः। ( )

(घ) अपरः अपि बालकः पुनः आत्मानं त्यक्त्वा अन्यान् बालकान् अगणयत्। ( )

(ङ) प्रसन्नाः ते तूष्णीम् अतिष्ठन्। ( )

उत्तराणि—(क) असत्यम् (ख) असत्यम् (ग) सत्यम् (घ) सत्यम् (ङ) असत्यम्।

4. **'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे तेषां समानार्थक पदानि तयोः उचित मेलनं कुरुत।**

'क'	'ख'
1. चिरम्	स्वयं
2. आगच्छन्	परित्यज्य
3. आत्मानं	प्रमुखः
4. त्यक्त्वा	आगताः
5. नायकः	विलम्बेन

उत्तरम्—

'क'	'ख'
1. चिरम्	विलम्बेन
2. आगच्छन्	आगताः
3. आत्मानं	स्वयं
4. त्यक्त्वा	परित्यज्य
5. नायकः	प्रमुखः

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) पथिकः कुत्र आगच्छत्?

(ख) पथिकः कीदृशान् बालकान् अपश्यत्?

(ग) दुःखितान् बालकान् कः अपश्यत्?

(घ) 'इदानीं नव एव स्मः' इति कः अकथयत्?

(ङ) स्नातुं कति बालकाः अगच्छन्?

उत्तराणि—(क) नदीम्, (ख) दुःखितान्, (ग) पथिकः, (घ) नायकः, (ङ) दश।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) पथिकस्य गणनानुसारं कति बालकाः उपस्थिताः आसन्?

उत्तरम्— पथिकस्य गणनानुसारं दश बालकाः उपस्थिताः आसन्।

(ख) बालकाः आनन्देन कुत्र गताः?

उत्तरम्— बालकाः आनन्देन गृहं गताः।

(ग) बालकाः कदा प्रहृष्टाः अभवन्?

उत्तरम्— दशम बालकस्य उपस्थितिं श्रुत्वा प्रहृष्टा अभवन्।

(घ) प्रहृष्टाः बालकाः किम् अकथयन्?

उत्तरम्— 'दशमः प्राप्तः दशमः प्राप्तः इति।'

(ङ) पथिकः समस्यायाः निवारणं कथम् अकरोत्?

उत्तरम्— पथिकः तेषां समीपम् आगच्छत्, बालकान् अगणयत्, ते तु दश आसन् एव। नायकं गणनाय आदिशत्, सः तु पूर्ववत् आत्मानं त्यक्त्वा अगणयत् तदा पथिकः अवदत्—'दशमः त्वम् असि।'

(च) द्वितीय गणनायः अनन्तरं ते किं निश्चितम् अकुर्वन्?

उत्तरम्— ते निश्चयम् अकुर्वन यत् ते नव एव, दशमः बालकः नद्यां निमग्नः अतः विषण्णा तूष्णीम् अतिष्ठन्।

●●

11 द्वीपेषु रम्यः द्वीपोऽण्डमानः

(द्वीपों में रमणीय द्वीप अण्डमान)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **पाठं पठित्वा अधोलिखितानि पदानि परस्परं मेलयन्तु।**

'क'	'ख'
हान्दुमान्	एलीफेण्टा
कालापानी	श्वेतरेणुः
जारवा	सावरकरः
स्वराजद्वीपः	सेल्यूलरकारागारः
राधानगरतटः	जनजातिः
स्वातन्त्र्यवीरः	अण्डमानः

उत्तरम्—

'क'	'ख'
हान्दुमान्	अण्डमानः
कालापानी	सेल्यूलरकारागारः
जारवा	जनजातिः
स्वराजद्वीपः	एलीफेण्टा
राधानगरतटः	श्वेतरेणुः
स्वातन्त्र्यवीरः	सावरकरः

2. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—**

(क) रामायणकाले अण्डमानद्वीपस्य नाम किम् आसीत्?

उत्तरम्— रामायणकाले अण्डमानद्वीपस्य नाम हण्डुकमान् आसीत्।

(ख) स्वातन्त्र्यवीरः सावरकरः कति वर्षाणि कष्टं सोढवान्?

उत्तरम्— स्वातन्त्र्यवीरः सावरकरः दशवर्षाणि यावत् कष्टं सोढवान्।

(ग) अण्डमानद्वीपे काः जनजातयः निवसन्ति?

उत्तरम्— अण्डमान द्वीपे अण्डमानी, ओङ्गी, जारवा, सेण्टिनली इत्यादयः विशिष्टाः जनजातयः निवसन्ति।

(घ) अण्डमानद्वीपे आजीविकार्थं जनाः किं कुर्वन्ति?

उत्तरम्— अण्डमानद्वीपे जनाः आजीविकार्थं मुक्तामालाः, शुक्ति शिल्पानि नारिकेल शिल्पानि उपस्कराः च इत्यादीनाम् उत्पादनेन वाणिज्येन च तेषाम् आजीविका चलति। केचन कृषिकार्येण मत्स्य व्यापारेण च जीविकां निर्वहन्ति।

(ङ) अन्ते सर्वे मिलित्वा कं श्लोकं गायन्ति?

उत्तरम्— अन्ते मिलित्वा ते गायन्ति—

हुतात्मनां पूततपः स्थलीयं
विनायकादिस्तुतिभाजनानाम्।
स्वराष्ट्रधर्मं ननु शिक्षयन्ती
सुदर्शनीया भुवि तीर्थकल्पा॥

3. **पाठं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(क) अण्डमानद्वीपस्य राजधानी .... अस्ति।
(ख) सूर्यांशः गृहं गत्वा .... अण्डमानस्य अन्वेषणम् अकरोत्।
(ग) प्रथमशताब्द्याम् अस्य नाम .... इति आसीत्।
(घ) अस्मिन् द्वीपे .... इति कारागारम् अस्ति।
(ङ) वयं स्वातन्त्र्यवीराणां .... सुखेन जीवामः।
(च) कालापानी .... संस्थायाः वैश्विकसम्पदः सूच्यां संरक्षितम्।
(छ) कृषिकार्येण .... च जीविकां निर्वहन्ति।

उत्तरम्— (क) श्रीविजयपुरम् (ख) जालपुटे (ग) अगादेमन् (घ) सेल्युलर (ङ) बलिदानेन (च) यूनेस्को (छ) मत्स्य व्यापारेण।

4. **अधोलिखितानां विशेषण-विशेष्यपदानां मेलनं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(क)	नीलम्	समुद्रतटेषु	नीलं समुद्रम्
(ख)	सुन्दरतमेषु	आपणे	....
(ग)	स्वीयाः	समुद्रम्	....
(घ)	विविधवर्णाः	रीतिपरम्पराः	....
(ङ)	स्थानीये	स्थानम्	....
(च)	प्रथमम्	मत्स्याः	....

उत्तरम्—

(ख)	सुन्दरतमेषु	समुद्रतटेषु
(ग)	स्वीयाः	रीतिपरम्पराः
(घ)	विविधवर्णाः	मत्स्याः
(ङ)	स्थानीये	आपणे
(च)	प्रथमम्	स्थानम्

5. **पट्टिकातः समुचितानि पदानि चित्वा विशेषणानुसारं विशेष्यपदं लिखन्तु—**

वृक्षान्, गुरुकुलम्, गृहे, तटस्य, पाठशालां, पुस्तकानि, शाटिकायां, गजाय, युवती, मार्गः

(क) नूतने ....
(ख) पवित्रं ....
(ग) रक्तायां ....
(घ) उत्तमानि ....
(ङ) सुदीर्घः ....
(च) सुन्दरी ....
(छ) उन्नतान् ....
(ज) विशालां ....
(झ) स्थूलाय ....
(ञ) तस्य ....

उत्तरम्—

(क)	नूतने	गृहे
(ख)	पवित्रं	गुरुकुलम्
(ग)	रक्तायां	शाटिकायां
(घ)	उत्तमानि	पुस्तकानि
(ङ)	सुदीर्घः	मार्गः
(च)	सुन्दरी	युवती
(छ)	उन्नतान्	वृक्षान्
(ज)	विशालां	पाठशालां
(झ)	स्थूलाय	गजाय
(ञ)	तस्य	तटस्य

6. **पट्टिकातः सर्वनामविशेषणपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु—**

ते, तस्मिन्, तत्, तेषां, एषा, तौ, तस्यै, ताः, तेन, सः

(क) .... पुष्पाणाम् उद्यानम् अस्ति।
(ख) .... वृद्धा आपणं गच्छति।
(ग) .... चित्रे चन्द्रयानम् अस्ति।
(घ) ....शिक्षकः संस्कृतं पाठयति।
(ङ) .... बालकाः जलं पिबन्ति।

(च) .... पुष्पम् आकर्षकम् अस्ति।
(छ) .... कन्दुकेन क्रीडन्ति।
(ज) .... शिक्षिका: गीतं शिक्षयन्ति।
(झ) .... मयूरौ नृत्यत:।
(ञ) .... बालिकायै पुस्तकानि यच्छ।

उत्तराणि—(क) तेषाम् (ख) एषा (ग) तस्मिन् (घ) स: (ङ) ते (च) तत् (छ) तेन (ज) ता: (झ) तौ (ञ) तस्यै।

7. **पाठे प्रयुक्तानि अव्ययपदानि क्रियापदानि च चित्वा समुचिते स्थाने लिखन्तु—**

अव्ययानि	क्रियापदानि
यथा— कुत्र	यथा— स्मरामि
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....

उत्तरम्— अव्यय पदानि—इति, निश्चितम्, भो:, ह्य:, तदा, समीचीनम्, अस्तु, तत्र, प्राय:, तत:, परं, नु, अमरं, इति, अपि, एव, अत्रैव, खलु, आम्, अत्र, सह, सर्वत्र, च, न, अधुना, ननु।

क्रियापदानि—दर्शयन्ती, अस्ति, दत्तम्, आसीत्, ज्ञातुम्, इच्छाम:, वक्तुम्, इच्छति, प्रतिभाति, दत्तवती, गत्वा, अकरवम्, जातम्, दृष्टवान्, निर्मितम्, सोढवान्, जीवाम:, संरक्षितम्, निवसन्ति, अकरोत्, तिष्ठन्ति, कथयितुम्, इच्छामि, अगच्छम्, दृष्टवन्त:, दृष्टवान्, चलन्ति, दृश्यते, कुर्वन्ति, चलति, श्रुत्वा, दृष्ट्वा, जागरिता, गमिष्याम:, गायाम:, शिक्षयन्ती।

8. **निम्नलिखितानां पदानां स्वरूपं सावधानं दृष्ट्वा उदाहरणानुसारं लिखन्तु—**

यथा—समुद्रस्य मध्ये — समुद्रमध्ये

(क) द्वीपानां समूह: ....
(ख) रामायणस्य काले ....
(ग) भारतस्य भूमि: ....
(घ) उद्योगस्य विषय: ....
(ङ) देशस्य भक्त: ....
(च) समुद्रस्य तलम् ....

उत्तरम्— (क) द्वीपानां समूह: — द्वीपसमूह:
(ख) रामायणस्यकाले — रामायणकाले
(ग) भारतस्य भूमि: — भारतभूमि:
(घ) उद्योगस्य विषय: — उद्योगविषय:
(ङ) देशस्य भक्त: — देशभक्त:
(च) समुद्रस्यतलम् — समुद्रतलम्

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **समुचित विकल्पं चित्वा क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) 'द्वीपसमूह:' इत्यस्य अभिप्राय: अस्ति—
(अ) द्वीपस्य समूह (ब) द्वीपानां समूह
(स) द्वीपे समूह (द) द्वीपाय समूह

(ख) 'एतस्य राजधानी' अत्र एतस्य पदं किमर्थं प्रयुक्तम्?
(अ) श्रीविजय पुरस्य (ब) श्रीविजय पुराण
(स) भारताय (द) राधानगराय

(ग) कस्य नाम आङ्ग्लै: 'पोर्टब्लेयर' इति दत्तम्?
(अ) स्वराजद्वीपस्य (ब) अण्डमान द्वीपस्य
(स) मुम्बईतटस्य (द) नॉर्थ-बे तटस्य

(घ) सेल्यूलर कारागृहस्य किं नाम लोक प्रसिद्धम्?
(अ) कालापानी (ब) लाल पानी
(स) नीला पानी (द) गंदा पानी

(ङ) ह्य: शिक्षिका कस्य विषये सङ्केतं दत्तवती?
(अ) अण्डमानस्य विषये
(ब) भारतस्य विषये
(स) वृन्दावनस्य विषये
(द) विद्यालयस्य विषये

उत्तराणि—(क) (ब), (ख) (अ), (ग) (ब), (घ) (अ), (ङ) (अ)।

2. **रिक्तस्थानान् पूरयत्—**

(क) एतस्य राजधानी .... अस्ति।
(ख) अष्टसु .... अण्डमान:।
(ग) भवान् किमपि .... इच्छसि?
(घ) एतस्य विषये किञ्चिद् अधिकं .... इच्छामि।
(ङ) गृहं गत्वा .... अन्वेषणम् अकरवम्।

उत्तराणि—(क) श्रीविजयपुरम्, (ख) अन्यतम:, (ग) वक्तुम्, (घ) ज्ञातुम्, (ङ) जालपुटे।

3. **सत्यम् असत्यं वा लिखत—** (सत्य अथवा असत्य को लिखो—)

(क) भोः सूर्यांशः किम् अपि वक्तुम् इच्छति। ( )
(ख) अस्य नाम्नः इतिहासः अद्भुतः अस्ति। ( )
(ग) अण्डमानस्य न महती भूमिका। ( )
(घ) अण्डमान् द्वीप समूह अस्ति। ( )
(ङ) अण्डमान भारतस्य पूर्णराज्यम् अस्ति। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम्, (ख) सत्यम्, (ग) असत्यम्, (घ) सत्यम्, (ङ) असत्यम्।

4. **'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे विलोम पदानि तयोः सम्यक् मेलनं कुरुत—**

	'क'	'ख'
1.	अस्ति	अदत्तम्
2.	दत्तम्	तस्य
3.	एतस्य	अत्र
4.	तत्र	आगम्य
5.	गत्वा	नास्ति

उत्तरम्—

	'क'	'ख'
1.	अस्ति	नास्ति
2.	दत्तम्	अदत्तम्
3.	एतस्य	तस्य
4.	तत्र	अत्र
5.	गत्वा	आगम्य

5. **एकपदेन उत्तरत—**

(क) 'हण्डुकमान्' इति कस्य द्वीपस्य पूर्व नाम अस्ति?
(ख) 'अङ्गादेमन्' इदानी किं कथ्यते?
(ग) 'अण्डमानस्य पोर्टब्लेयर' इति नाम केन दत्तम्?
(घ) 'अण्डमानस्य' 'अगादेमन्' इति नाम कदा आसीत्?
(ङ) कस्य द्वीपस्य महती भूमिका आसीत्?

उत्तराणि—(क) अण्डमानस्य, (ख) अण्डमान, (ग) आङ्ग्लशासनेन, (घ) प्रथम शताब्द्याम्, (ङ) अण्डमानस्य।

6. **पूर्णवाक्येन उत्तरत—**

(क) अण्डमानस्य नाम्नः कीदृशः इतिहासः?

उत्तरम्— अस्य नाम्नः इतिहासः अद्भुतः अस्ति।

(ख) जालपुटे सूर्यांशः किम् अन्विष्टवान्?

उत्तरम्— सूर्यांशः जालपुटे अण्डमानस्य विषये अन्विष्टवान्।

(ग) अण्डमान द्वीपः कस्य देशस्य द्वीपः अस्ति?

उत्तरम्— अण्डमानः भारतदेशस्य द्वीपः अस्ति।

(घ) अण्डमाने किम् नाम्नः कारागारः स्थितः?

उत्तरम्— अण्डमाने सेल्युलर नाम कारागारः अस्ति यः कालापानी इत्यपि कथ्यते।

(ङ) मातृभूमेः रक्षार्थं कः दश वर्षाणि यावत् कारागारे कष्टम् सोढवान्?

उत्तरम्— राष्ट्रभूमेः रक्षार्थं वीर सावरकर दशवर्ष पर्यन्त कारागारे कष्टं सोढवान्।

(च) कालापानी कारागारं केन प्रयोजनेन निर्मितम्?

उत्तरम्— भारतस्य स्वातन्त्र्यार्थं युद्ध रतानां क्रान्तिकरिणां दमनार्थं ब्रिटिश जनैः निर्मितं त्रितलात्मकम् एतत् कारागारम्।

(छ) वीरसावरकरः कुत्र निरुद्धः?

उत्तरम्— सेल्युलर कारागारे महान् देशभक्तः स्वातन्त्र्य वीरः सावरकरः मातृभूमे रक्षणार्थं दशवर्षाणि यावत् कल्पनातीतं घोरं कष्टं सोढवान्।

●●

12 वीराङ्गना पन्नाधाया

(वीरांगना पन्नाधाय)

वयम् अभ्यासं कुर्मः (हम अभ्यास करें)

1. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तरं लिखन्तु।**

(क) राजस्थानस्य वीराङ्गनासु का सुविख्याता?
(ख) उदयसिंहः कस्य पुत्रः आसीत्?
(ग) बनवीरः कं मारयितुं कुतन्त्रम् अरचयत्?
(घ) कालान्तरे कः मेवाडस्य राजा अभवत्?
(ङ) पन्नाधायायाः निर्णयः कीदृशः आसीत्?
(च) महाराणाप्रताप केषां हृदये चिरं स्थानं प्राप्नोतु?

उत्तराणि— (क) पन्नाधाया। (ख) महाराणा संग्रामसिंहस्य। (ग) उदयसिंहम्। (घ) उदयसिंहः। (ङ) अकल्पनीयः। (च) भारतीयानां हृदये।

2. **अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—**

(क) पन्नाधाया कस्य अद्वितीयम् उदाहरणम् अस्ति?

उत्तरम्— पन्नाधाया साहसस्य, त्यागस्य निष्ठायाः च अद्वितीयम् उदाहरणम् अस्ति।

(ख) महाराणासंग्रामसिंहस्य पुत्रौ कौ आस्ताम्?

उत्तरम्— महाराणासंग्रामसिंहस्य द्वौ पुत्रौ विक्रमादित्यः उदयसिंहः च आस्ताम्।

(ग) दुष्टबुद्धिः बनवीरः किम् अचिन्तयत्?

उत्तरम्— उदयसिंहं हत्वा अहम् एक एव उत्तराधिकारी भवेयम्।

(घ) बनवीरस्य कुतन्त्रं ज्ञात्वा पन्नाधाया किम् अकरोत्?

उत्तरम्— बनवीरस्य कुतन्त्रं ज्ञात्वा स्वपुत्रं चन्दनं उदयसिंहस्य शयने शायितवती।

(ङ) आचन्द्रार्कं किं तिष्ठति?

उत्तरम्— पन्नाधायायाः त्यागः शौर्यं च जगति आचन्द्रार्कं तिष्ठति।

(च) पन्नाधायायाः बलिदानं किं शिक्षयति?

उत्तरम्— पन्नाधायायाः बलिदानं सर्वान् शौर्यं, राष्ट्रभक्तिः कर्तव्यनिष्ठां बलिदानं विवेकं च शिक्षयति।

3. **उदाहरणानुसारम् उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	अमिलत्	अमिलताम्	अमिलन्
(ख)	....	अवदतम्	....
(ग)	अखादः	....	....
(घ)	....	....	अलिखन्
(ङ)	....	अरक्षाव	....
(च)	....	....	अपिबत
(छ)	अपृच्छम्	....	....
(ज)	....	अमारयताम्	....
(झ)	....	....	अभवाम

उत्तरम्—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	अमिलत्	अमिलताम्	अमिलन्
(ख)	अवदः	अवदतम्	अवदत
(ग)	अखादः	अखादतम्	अखादत
(घ)	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
(ङ)	अरक्षम्	अरक्षाव	अरक्षाम
(च)	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
(छ)	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम
(ज)	अमारयत्	अमारयताम्	अमारयन्
(झ)	अभवम्	अभवाव	अभवाम

4. **वाक्यानि पठित्वा उदाहरणानुसारं वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु—**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	सः शालाम् अगच्छत्।	तौ शालाम् अगच्छताम्।	....
(ख)	बालिका पद्यम् अलिखत्।	....	....
(ग)	शिक्षकः अवदत्।	....	....
(घ)	सा चित्रम् अपश्यत्।	....	....
(ङ)	त्वम् अक्रीडः।	....	....
(च)	त्वं जलम् अनयः।	....	....
(छ)	अहं मन्दिरम् अगच्छम्।	....	....
(ज)	अहं मधुरम् अखादम्।	....	....

उत्तरम्—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	सः शालाम् अगच्छत्।	तौ शालाम् अगच्छताम्।	ते शालाम् अगच्छन्।
(ख)	बालिका पद्यम् अलिखत्।	बालिके पद्यम् अलिखताम्।	बालिकाः पद्यम् अलिखन्।
(ग)	शिक्षकः अवदत्।	शिक्षकौ अवदताम्।	शिक्षकाः अवदन्।
(घ)	सा चित्रम् अपश्यत्।	ते चित्रम् अपश्यताम्।	ताः चित्रम् अपश्यन्।
(ङ)	त्वम् अक्रीडः।	युवाम् अक्रीडतम्।	यूयम् अक्रीडत।
(च)	त्वं जलम् अनयः।	युवाम् जलम् अनयतम्।	यूयं जलम् अनयत।
(छ)	अहं मन्दिरम् अगच्छम्।	आवां मन्दिरम् अगच्छाव।	वयं मन्दिरम् अगच्छाम।
(ज)	अहं मधुरम् अखादम्।	आवां मधुरम् अखादाव।	वयं मधुरम् अखादाम।

5. **उदाहरणानुसारं रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्न निर्माणं कुर्वन्तु।**

यथा— महाराणासंग्राम सिंहस्य भ्राता पृथ्वीराजः।
कस्य भ्राता पृथ्वीराजः?

(क) सः अचिन्तयत्।
(ख) शयनस्थाने चन्दनं शायितवती।
(ग) राष्ट्रहितं श्रेष्ठम्।
(घ) बनवीरः चन्दनम् अमारयत्।
(ङ) तस्याः निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्?
(च) उदयसिंहः मेवाडस्य राजा अभवत्।
(छ) मम प्रतिस्पर्धी न स्यात्।

उत्तरम्— (क) कः अचिन्तयत्?
(ख) कुत्र चन्दनं शायितवती?
(ग) किम् श्रेष्ठम्?
(घ) बनवीरः कम् अमारयत्?
(ङ) कस्याः निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्?
(च) कः मेवाडस्य राजा अभवत्?
(छ) कस्य प्रतिस्पर्धी न स्यात्?

6. **उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानां पदानां सन्धिं कुर्वन्तु—**

यथा—विद्या + अभ्यासः विद्याभ्यासः

(क) मम + अपि = ...
(ख) विद्या + अर्थी = ...
(ग) सह + अनुभूतिः = ...
(घ) कवि + इन्द्रः = ...
(ङ) गिरि + ईशः = ...
(च) वेद + अलङ्कारः = ...
(छ) दैत्य + अरिः = ...
(ज) सु + उक्तिः = ...

उत्तरम्—

(क) मम + अपि = ममापि
(ख) विद्या + अर्थी = विद्यार्थी
(ग) सह + अनुभूतिः = सहानुभूतिः
(घ) कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः
(ङ) गिरि + ईशः = गिरीशः
(च) वेद + अलङ्कारः = वेदालङ्कारः
(छ) दैत्य + अरिः = दैत्यारिः
(ज) सु + उक्तिः = सूक्तिः

7. **उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानि वाक्यानि वर्तमानकाले (लट्लकारे) परिवर्तयन्तु—**

यथा— पन्नाधाया राज्यम् अरक्षत्। पन्नाधाया राज्यं रक्षति।

(क) उदयसिंहः वीरः आसीत्। ....
(ख) अहं तत् सर्वम् अपश्यम्। ....
(ग) बनवीरः कुतन्त्रम् अकरोत्। ....
(घ) त्वं शयनस्थानम् अगच्छः। ....
(ङ) ते कथाम् अपठन्। ....
(च) धात्री उदयसिंहम् अपृच्छत्। ....
(छ) वयं शूराः अभवाम। ....

उत्तरम्—

(क) उदयसिंहः वीरः अस्ति।
(ख) अहं तत् सर्वं पश्यामि।
(ग) बनवीरः कुतन्त्रं करोति।
(घ) त्वं शयनस्थानं गच्छसि।
(ङ) ते कथां पठन्ति।
(च) धात्री उदयसिंहं पृच्छति।
(छ) वयं शूराः भवामः।

अतिरिक्त अभ्यासः

1. **समुचितं विकल्पं चित्वा क्रमाक्षरं लिखत—**

(क) विक्रमादित्यः कस्य पुत्रः आसीत्?
(अ) महाराणासंग्रामसिंहस्य (ब) पृथ्वीराजस्य
(स) बनवीरस्य (द) उदयसिंहस्य

(ख) विक्रमादित्य केन हतः?
(अ) षड्यन्त्रेण (ब) छलेन
(स) युद्धे (द) शत्रुणा

(ग) विक्रमादित्यं कः हतवान्?
(अ) पृथ्वीराजः (ब) बनवीरः
(स) उदयसिंह (द) संग्रामसिंहः

(घ) मेवाडे कोऽपि कस्य प्रतिस्पर्धी न स्यात्?
(अ) बनवीरस्य (ब) उदयसिंहस्य
(स) पृथ्वीराजस्य (द) प्रतापस्य

(ङ) रात्रौ उदयसिंह हन्तुं कः आगच्छत्?
(अ) संग्राम सिंह (ब) पन्नाधाया
(स) बनवीरः (द) पृथ्वीराजः

उत्तराणि— (क) (अ), (ख) (ब), (ग)(ब), (घ) (अ), (ङ) (स)।

2. **रिक्तस्थानानि उचित पदेन पूरयत—**

(क) माता भूमिः .... पृथिव्या।
(ख) पन्नाधाया काचिद् .... वीराङ्गना।
(ग) पृथ्वीराजस्य .... पुत्रेषु अन्यतमः।
(घ) उदयसिंहस्य .... स्वपुत्रं चन्दनं शायितवती।

(ङ) सा तस्य .... जानाति स्म।

उत्तराणि—(क) पुत्रोऽहम् (ख) विशिष्टा (ग) अष्टादशसु (घ) शयनस्थाने (ङ) दुष्परिणामम्।

3. सत्यम् असत्यं वा लिखत—

(क) बनवीरः मारयितुं कुतन्त्रम् अरचयत्। ( )
(ख) सा स्वपुत्रं चन्दनं शायितवती। ( )
(ग) सा तस्य परिणामं न जानाति स्म। ( )
(घ) बनवीरः उदयसिंहस्य शयनागारं न आगच्छत्। ( )
(ङ) बनवीरः चन्दनम् अत्यजत्। ( )

उत्तराणि—(क) सत्यम्, (ख) सत्यम्, (ग) असत्यम्, (घ) असत्यम्, (ङ) असत्यम्।

4. 'सम्बन्धित पदानि उचितरूपेण मेलयत—

	'क'	'ख'
1.	बनवीरः	अरचयत्
2.	उदयसिंहः इति	अचिन्तयत्
3.	सः दुष्टबुद्धिः	प्रतिस्पर्धी भवेत्
4.	न कोऽपि	विक्रमादित्यम् अहनत्
5.	कुतन्त्रम्	मत्वा अमारयत्

उत्तरम्—

	'क'	'ख'
1.	बनवीरः	विक्रमादित्यम् अहनत्
2.	उदयसिंहः इति	मत्वा अमारयत्
3.	सः दुष्टबुद्धिः	अचिन्तयत्
4.	न कोऽपि	प्रतिस्पर्धी भवेत्
5.	कुतन्त्रम्	अरचयत्

5. एकपदेन उत्तरत—

(क) पन्नाधायायाः शौर्यं जगति कदा यावत् तिष्ठति?
(ख) पन्नाधाया वीरांगनासु कीदृशं स्थानं प्राप्तम्?
(ग) उदयसिंह का अरक्षत्?
(घ) पराक्रमी योद्धा कः अभवत्?
(ङ) युद्धे उदयसिंहः कम् अहनत्?

उत्तराणि— (क) आचन्द्रार्कं, (ख) महत्तमम्, (ग) पन्नाधाया, (घ) महाराणा प्रतापः, (ङ) बनवीरम्।

6. पूर्णवाक्येन उत्तरत—

(क) यदि पन्नाधाया स्वपुत्रस्य बलिदानं न अकरिष्यत् तर्हि किम् अभविष्यत्?

उत्तरम्— तर्हि उदयसिंहः न अभविष्यत्।

(ख) कस्या निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्?

उत्तरम्— पन्नाधायायाः निर्णयः अकल्पनीयः आसीत्।

(ग) बनवीरः चन्दनं कः इति मत्वा अमारयत्?

उत्तरम्— बनवीरः चन्दनं उदयसिंहः इति मत्वा अमारयत्।

(घ) पन्नाधायायाः निर्णयः कथं अकल्पीनयम् आसीत्?

उत्तरम्— यतः सः व्यक्तिहितं न चिन्तयन्ती राष्ट्रहितम् एव श्रेयष्करम् अमन्यत्। अतः आत्मनम् आत्मजं त्यक्तवती उदयसिंह रक्षयित्वा मेवाड राज्यम् अरक्षत।

(ङ) पन्नाधाया कथं सन्तुष्टवती?

उत्तरम्— सा चिन्त्यन्ती सन्तुष्टा अभवत् यत् तस्याः पुत्रस्तु दिवंगतः परं मेवाड राज्यं बनवीरस्य कुतन्त्रात् रक्षितः अभवत्। ●●